

BOZKIR, ŞEHİR VE ORMAN MEKANLARININ ESKİ TÜRK KÜLTÜR VE MEDENİYETİNE YAPTIĞI ETKİLERE DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Türkler eski çağlarda birbirinden çok farklı mekanlarda yaşamışlardır. Yaşadıkları mekanlar eski Türklerin dünya görüşüne, gelenek-göreneklerine, hayat tarzlarına, toplumsal yapılarına ve genel olarak kültür ve medeniyetlerine tesir etmiştir. Bu bakımdan eski Türklerle ilgili tarih ve kültür çalışmalarında hâkim olan “bozkır” görüşünün Türk kültür ve medeniyetini açıklamakta yetersiz kaldığını düşünüyorum. Türklerin bozkır sahası dışındakilerinin bozkırdakilerden farklı bir hayat sürdürdükleri açıktır. Eski Türklerde mesken tiplerinden beslenme tarzına, dini inançlardan giyime kadar her alanda mekâna bağlı farklılaşmalar görülmektedir. Makalemizde bozkır, şehir ve orman mekanlarındaki eski Türk kültürü ve medeniyeti üzerine bazı değerlendirmeler yapılacak ve Türklüğün eski çağlarının daha iyi anlaşılması için bazı yorumlarda bulunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Türk Kültürü, Türk Medeniyeti, Mekân, Bozkır, Şehir, Orman.

Some Opinions On Places Of Ancient Turkic Culture And Civilization Abstract

Turks lived in very different places in ancient times. The places they lived in influenced the world view, traditions-customs, lifestyles, social structures and culture and civilization of Turks. In this respect, I think that the “steppe” view, which is dominant in historical and cultural studies about ancient Turks, is insufficient to explain Turkic culture and civilization. It is clear that the Turks outside the steppe area lead a different life from those in the steppe. In ancient Turks, there are differences depending on the place in every field from house types to meals, from religious beliefs to cloths. In our article, some evaluations will be made on the ancient Turkic culture in the steppe, city and forest places and some comments will be made to better understand the ancient times of Turks.

Keywords: Turkic Culture, Turkic Civilization, Place, Steppe, City, Forest.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0002-8418-6871.

İnsanı her bakımdan kuşatan mekan, insanın nasıl yaşayacağını belirler. İnsan mekanın gereklerine göre hareket eder. Eski Türklerin yaşadıkları bazı mekanlar vardır: Şehir, bozkır, orman, dağ, ova gibi yaşanabilir mekanlar yanında çöl, tundra, buzul gibi hayatın çok zor sürdürülebildiği yerler de söz konusudur. Eski Türk tarihi ve kültürü üzerine çalışmalarda mekanın sadece bozkır ile şehir ya da sadece bozkır olarak ele alınması milli tarihin ve kültürün anlaşılmasını zorlaştırmakta hattâ yanlış düşüncelere sebebiyet vermektedir. Kurulan büyük devletlerin sıklet merkezlerinin bozkırda olmasından kaynaklanan bu düşünce, tarihimize dair birçok konuyu, hadiseyi, mefhumu, terimi veya meseleyi anlamamızı zorlaştırmaktadır. Her şeyden önce Türk tarihinin mekânını bozkırdan ibaret saymanın kültür ve medeniyetimizi yüceltmeyeceği bilinmelidir. Türklerin en eski çağlarında anayurtlarındaki ormanlık sahada orman kültürüne sahip oldukları, bugün hâlâ ormanlarda yaşayan kalabalık Türk kitlelerinin bu kültürü devam ettirdikleri görülmektedir. Şehir ise Türklerin medeniyet yüzüdür. Türkistan şehirlerindeki hayat, Türk şehir kültürüne vakıf olarak anlaşılabilir. Türk kültürü ve medeniyetine bir bakış açısı sunmaya yönelik olarak kaleme aldığımız yazımızda sırasıyla bozkır, şehir ve orman mekanlarındaki kültür ve medeniyet üzerine bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Bozkır

Türkler ve Türklüğün çoğu vasfı bozkırla ilişkilendirilir, ancak bozkırda yaşamak Türkler için bir safha, tercih ya da mecburiyettir. Her şeyden önce bozkırda yaşamak zordur. İnsanoğlu rahat ve huzurlu yaşamak ister. Türkistan bozkırları ise gerek iklim ve tabiat şartları ve gerekse beslediği konar-göçer nüfusun engin bozkırlarda bitmek bilmeyen mücadeleleri sebebiyle çok rahat ve huzurlu bir yer değildir. Bozkırda yaşayan kişi sürekli tedbirli olmak, uyanık olmak ve olacakları hesap etmek mecburiyetindedir. Havanın ne zaman soğuyacağını, komşu boyun ne zaman ve nereden saldıracağını tahmin etmelidir. Elbette ki aynı endişeler şehirde yaşayanlar için de geçerlidir, fakat şehirde yâni sınırları belli bir yerde, yerleşik yaşayan insanın çok farklı sâikleri ve tedbirleri vardır ve surlar arkasında, alt yapı ve üst yapı tesisleriyle her hâlükârda bozkırdakinden daha rahat durumdadır. Şehir, tabiata çekilen bir set olarak “sıcak”tır ve “durgun”dur. “Soğuk” ve “hareketli” olan bozkır ise insanı “sert”leştirir. Bu konuda İbn Haldun’un nefis izahları vardır. Ona göre sıcak iklim ahalişi çabuk sevinir ve neşelenir, bu sevinç ve neşenin tesiriyle ahali de hafiflik ve düşüncesizlik meydana gelir. Bunlar oyunu ve eğlenceyi severler. Havası soğuk yerde yaşayanlar ise kaygılı ve sessizdirler, ahali sürekli geleceği düşünür.¹ Bozkırda yaşayan insanın ruh hâlini en iyi özetleyen tarih kayıtlarından biri, Çinlilere özenen Hun Hükümdarına öğütler veren Zhonghang Yue adlı Hun aksakalının sözleridir. Ona göre Hunlar Çinlilerin ipeklerini giyerler ve yiyeceklerini yerlerse dayanırlıklarını yitirirler.² Gerçekten de bozkırın zor şartlarından çıkıp şehre yerleşen Türkler, sert ve daya-

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, Çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s. 204-205.

² *Han Shu*, Beijing 1997, s. 3759.

nıklı mizaçlarını yitirmişlerdir. Şehirdeki rahatlık, bozkırdaki Türkleri daima cezbetmiştir; meselâ Çin şehirlerine gidip yerleşen ve nüfus bakımından çok az olan bazı Türkler, rahatlık ve sefa içinde yaşamış ve hattâ kalabalık Çinliler içerisinde kısa zamanda Çinleşmişlerdir.

İbn Haldun aslında bozkır hayatını, şehir hayatının önceki bir merhalesi olarak değerlendirmektedir. Ona göre insan ihtiyacından fazlasını biriktirmeye ve rahatlığa kavuşmaya başladıkça bir yere yerleşmeye ve geniş yaşamaya başlar. Yiyecek ve giysi türleri çoğalan insan, bunları güzelleştirir ve süsler, evlerini genişletir ve huzur içinde yaşamak üzere şehirler inşa eder.³

Bozkır, Türk kültür ve medeniyetinin bir ayağıdır ve bunu idealleştirmeye gerek yoktur. Bozkır elbette ki temiz havası, tatlı suları ve yeşil düzlükleriyle insana huzur verir; ancak bozkır hayatı zordur ve bozkırdaki insan şartlar doğduğunda şehir yerleşmiştir. Şehirli olup bozkıra yerleşen, şehirliyen bozkırlı olan insan tabiatın akışına ters gibi görünmektedir. İnsan ruhen her gün yüzlerce baş koyunu sağmak, bunların bakımını yapmak, sütü işlemek, engin arazide sürekli hareket hâlinde olmak, soğuk ve kar ile mücadele etmek, hırsızlık ve baskınlara karşı nöbet tutmak ve buna karşılık ancak en temel besin ve giysileri temin edebilmek yerine şehirde veya köyde emniyet içinde oturmayı, gerekirse ahırında veya kümesinde kafi miktarda hayvan beslemeyi, pazardan istediği malı alıp yemeyi ve giymeyi, istediği işi yapmayı, asgari geçim şartlarında istikrarlı bir hayat sürmeyi tercih eder. Şehirdeki düzen ve istikrar elbette ki bozkırda yoktur. Bozkırda yaşamının bazı üstün tarafları olsa da şehirde yaşamak elbette ki daha rahattır. Buna karşılık bozkırlıların rahat bir hayat sürdüklerine, hattâ tembel olduklarına, şehirdekilerden daha iyi yiyecek ve giyeceklere sâhip olduklarına yönelik antropolojik çalışmalar da vardır.⁴ Yillardır yaptığım saha araştırmalarında benzer müşahedelerde ben de buldum. Bununla birlikte bu antropoloji çalışmalarının daha çok Çarlık devrinden beri Rus işgali altındaki Türkistan bozkırlarında yaşayan Türkler üzerine olduğunu, bu insanlara sanayi ve şehir tesis etmek üzerine kurulu Rus emperyalizmine karşı çıkmayacak ve bu düzeni zedelemeyecek şekilde bozkırda serbestlik tanındığı ve hattâ devlet eliyle türlü sübvansiyonların şehirlerin ihtiyacı olan et ve süt üretiminin kaynağı olan bozkırdaki hayvancılara akıtıldığını bilmekte fayda vardır. Modern devlet düzeni içerisinde, devletin verdiği teşvik ve sübvansiyonlarla, insanoğlunun ulaştığı türlü teknik imkânlarla bugünkü bozkırda yaşamak çok da zor değildir. Eski Türkistan bozkırlarında ise daima bir tehlike altında olan insanlar her an tüm varlıklarını yitirebilir durumdadırlar. Bu yüzdendir ki kuraklık, çekirge istilası, aşırı kar, hayvan hastalıkları gibi tabii ve boy savaşları, düşman istilası gibi siyasi sebeplerle bozkırlı hep “*diken üstünde*”dir ve “*rahat*” değildir. Sürü sâhibi için bozkır, hayatını idame ettirmesi için yaşanması gereken mecburî bir sahadır. Bu arada elbette şehir hayatını da idealleştirmeye gerek yoktur; havasız ve hastalıklı dar sokaklarıyla şehir, feodal düzen ortamıdır ve bu düzende çoğu

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 303.

⁴ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011, s. 287.

kez bazı insanlar zor şartlar altında karın tokluğuna çalıştırılır, köle yapılır, sermaye belli ellerde birikir. Bununla beraber sabit, düzenli, güvenli ve alt-takinin üste çıkabileceği, mal biriktirebileceği bir ortam vardır ve bu yönüyle dahi belirsizlikler ve tehlikelerle dolu bozkırdan daha rahattır. Dışarıdan bir güç, şehri ele geçirse dahi şehirdeki zanaatkâr, tüccar, esnaf, din adamı, ilim adamı, köle, ressam, müzisyen gibi kesimlere ihtiyaç duyar ve hattâ tesis edeceği hâkimiyet, alacağı vergi veya tesis edeceği yeni pazarlar ve şehirler için bu kesimleri muhafaza ve hattâ hoşnut etmek yolunu seçer. Bütün Türkistan şehirlerini yakıp yıktığı söylenen Cengiz Han bile şehirlerdeki bu kesimlere çoğu kez dokunmamıştır. Biat etmeyen bozkırlılar Cengiz'in kılıcıyla fark gözetmeksizin bir çırpıda budanmışsa da iktisadın ve üretimin merkezi olan şehirler Moğol hâkimiyet tesisinin bir parçası olmuşlardır.

Bozkırın üretim aracı olarak hayvanı kullanan kitleler için mecburi bir yer olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Türkistan'da kurulan büyük devletlerin sıklet merkezlerinin bozkırda olmasını ise sert mizaçlı, pratik, hırslı ve idare etme kabiliyetleri taşıyan ve belli mesleklere ve iş bölümlerine giderek savaşmayı unutmış şehirliler üzerinde kolayca hâkimiyet kuran hayvan yetiştiricilerin devlet kurucusu olmalarına bağlamak gerekir kanaatindeyiz.

Bozkır, insanoğlunun dünya serüveninde mekân olarak tutunduğu yerlerden biridir. Hayvancılıkla geçinen Türkler tabiatlarına ve şartlarına uygun olan bozkırda yaşamışlardır. Bununla beraber bozkır Türklerin hepsinin ezelden yaşadıkları ebede kadar yaşayacakları ve hiçbir zaman terk etmeyecekleri bir yer değildir. Hayatını sürdürülebileceği yerlere yerleşen Türk, gerektiğinde şehirlere gidebilmiştir. Bu bakımdan bozkır, hayat sahalarından biri olarak anlamakta fayda vardır.

Çok eski tarihlerde iklim değişikliklerinden diğer tüm canlılar gibi insanoğlu da etkilenmiştir. Buzul Çağı'nın ardından insanlar mağaralarda, bilhassa mağaraların girişinde yaşamışlar ve avcılıkla uğraşmışlardır. Sıcaklığın artmasıyla birlikte dağlardaki buzullar yüksekliklere çekilmeye başlamış, buzların erimesiyle birlikte sular kabarmış, pek çok mağara sular altında kalmış ve insanları mağaradan dışarı çıkmaya zorlamıştır.⁵ Kendini korumak isteyen insan önce ev yapmış ve bilhassa su kenarlarındaki sazları ve sığa olarak da çamuru kullanmıştır. Çağına göre alet yapmayı öğrenen insan taşı, kemiği, ağacı ve sonunda madeni işlemeyi başarmıştır. İnsan avda, ev işlerinde, tarımda, hayvancılıkta ve madencilikte kullanacağı ilkel kazma, orak, bıçak, balta, mızrak, ok ve benzeri aletleri yapmıştır.

Bozkırda da insanlar genelde su kenarlarında, suya yakın yerlerde yaşamışlardır. Başlarda avcılık ve toplayıcılık ile uğraşmışlar, doğada yenilebilecek meyveleri, kökleri, mantarları tüketmişler, yaptıkları ilkel aletlerle su kenarlarındaki küçük kuşları avlamışlardır. Zamanla hayvanlar, bilhassa büyük baş hayvanlar ehlileştirilmiş, yerleşik vaziyette su kenarlarında yaptıkları ilkel evlerde yaşamışlar ve hayvanları için de ağıl yapmışlardır. Su taşkınları sebebiyle zarar görmeye başlayan insanlar evlerini sulardan iç kısımlara doğru taşımış-

⁵ *Istoriya Narodov Uzbekistana*, Ed. S.P. Tolstov - V.Y. Zohidov, Taşkent 1950, s. 17.

lar ve evlerinin yanında su biriktirdikleri çukurlar kazmışlardır. Hayvan sürülerinin kalabalıklaşmasıyla çiftlik imkânları hayvanları beslemek için ihtiyaçlara cevap verememiş ve bunun üzerine insanlar evlerinden çok uzaklaşmadan yaylacılık hayatını ve ardından göçer hayatı benimsemişlerdir. Başlarda tercih edilen büyük baş hayvanların bakımı ve kışın doyurulması zorlaşınca kendi kendini besleyebilen, kar altında da olsa otu bulup yiyebilen, rahatça ve hızla gezebilen koyun beslenmeye başlanmıştır. Büyük sürülerini otlatan, engin otlakları kat eden, avlamak üzere süratli hayvanları takip eden insanlar bu arada kendileri için vazgeçilmez olan atı da ehlileştirmişlerdir. Böylece koyun ve at, en kadim devirlerde bozkırda yaşayan Türklerin hayatına girmiştir.

Bozkırda üretimin iktisadî temeli hayvancılıktır ve coğrafya ile maddî kültür unsurları bir bozkır kültürü meydana getirmiştir. Taşınabilir ve portatif evler yâni yurtlar veya çadırlar, giyimler, yiyecekler, türlü el üretimleri engin bozkırların ve dağ düzlüklerinin imkânlarından azami surette istifade etme üzerine kuruludur. Böylece genel olarak kabul edildiği gibi bozkırdakiler, doğrudan mekânın zorlamasıyla besledikleri hayvan etrafında kendine has dünya görüşü, ideoloji ve sanat şekillendirmişlerdir.⁶

Türk kültürü elbette ki sadece bozkır sahasında görülmez. Bununla beraber Türk kültürü ile bozkır kültürünü aynı görmek de bir temayül olmuştur. Merhum İbrahim Kafesoğlu hocamız ilk baskılarda *Türk Bozkır Kültürü* olarak çıkardığı adını sonraları *Türk Millî Kültürü* olarak değiştirdiği muhteşem eserinde bozkır ve göçebe meselesini tartışmaya açarak bu konuda ülkemizde bir çığır açmıştır. Buna karşılık Türkistan'da kurulan büyük devletlerin bozkır tipi devlet olması ve siyaset ile devletin bozkır dışındaki Türklerin hayatına tüm yönlerden tesir edebilmesi ve böylece bozkır kültürü numunelerinin şehirli Türkler arasında da görülmesi, Türk kültürünün bozkır kültürü olduğunu göstermez. Her şeyden önce Türkistan'da çok farklı kültür çevreleri, kültürlerin etkileşimi ve karışımı gibi hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. Meselâ, bozkır sahasında iki farklı millet olan Türkler ile Moğollar arasındaki ayrımın bazen kesin olarak çizilememesi bu yüzdendir. Türklerin bozkır kültürü içinde yaşayanları olduğu gibi şehir kültürü, orman kültürü gibi kültürler içinde yaşayanları da vardır. Üstelik bozkır kültürünü izahta göçebe, göçebelik gibi tanımlama meseleleri ve bu tanımların da sınıflandırılması zorluğu vardır.

Hayat sahaları bozkır olan veya bozkırda yaşayan Türkler göçebe midirler? Yaygın bir şekilde zikredilen göçebelik tabirini çok dikkatli kullanmak gerekmektedir. Coğrafya terminolojisine göre göçebe, hayvancılıkla geçinen, bunun için de sürülerine otlak, yaylak yerleri, yayılma bölgeleri bulmak üzere dolaşan insandır. Belli bir yerde sürekli olarak oturmayan, ekip biçmeyen, sadece hayvan otlatarak geçinen insanlara göçebe denilir.⁷

"Göçebelik" hakkında ilk görüşler gitgide geçersizleşse de hâlâ dillendirilmektedir. Avustralya'nın Aborjinleri'ni, tüm avcıları ve toplayıcıları veya atlı bizon avcılarını göçebe sayan türlü görüşler mevcuttur. Göçebeler üzerine ça-

⁶ S.V. Danilov, *Goroda v Koçevih Obşçestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude 2004, s. 30.

⁷ Reşat İzbırak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 139.

lışmalarıyla tanınan Khazanov'a göre göçebe avcılar ve toplayıcılar ile hareketli çobanları aynı adla zikretmek çok zordur. İktisat temelleri farklıdır. İlk kesim yiyecek alır, ikinci kesim ise yiyecek üretir. Böylece iki kesimin hareket etme sebepleri farklıdır. Böylece “çoban göçebe” ile “ilkel göçebe” arasında zıtlık olduğunu öne sürülmektedir. Khazanov'a göre çoban göçebeliliğin iktisadî esaslarının en mühim özellikleri şunlardır: 1) Çobanlık, iktisadî faaliyetin hâkim şeklidir. 2) Durağan olmaksızın yıl boyunca serbestçe dolaşan sürülerin devamlılığı çobanlığın etkin karakteridir. 3) Belli otlak sınırları içinde veya göçlerin aksine bu topraklar arasında çoban ekonomisinin gereklerine göre belli dönemlerde söz konusu olan hareketlilik. 4) Nüfusun büyük çoğunluğunun veya hepsinin çobanlık için hareket etmeleri. 5) Geçinme gereklerine yönelik üretim uyumu.⁸

Teknik olarak göçebelilik az çok böyle bir mahiyetteyken ve toplumsal, ekonomik ve hukukî bakımdan hâlâ net tanımları yapılamamışken çobanlıkla geçinen eski Türklerin rastgele savaş, çapul, öldürme, mamur yerleri yağmalama, çalışmadan servete konma, mala ve ırza tecavüz ile meşgul olduklarını öne süren bazı kesimler vardır. Bunlara göre eski göçebe Türkler, daima medeniyete tehdit teşkil eden vahşilerdir. Bununla beraber bu tür görüşlerin teknik ve mantıkî hiçbir temelini olmadığı ve eski çoban Türklerin idare etme ve devlet kurma kabiliyetlerine sâhip yüksek bir siyasî kültür taşıdıkları bilinmektedir.⁹

Esasında “göçebe” terimi de çok doğru değildir ve çobanlıkla geçinen eski Türklerin hayatlarının sadece bir parçasını ifade etmektedir. İbrahim Kafesoğlu'nun “bozkır kültürü”, “bozkırlu” gibi tâbirleri bu Türklerin iktisadî, coğrafî, dinî ve kültürel hayatlarına daha uygun düşmektedir. Nitekim Kafesoğlu, “göçebelilik” teriminin iyi izah edilemediğini söyleyerek buna iki eleştiri getirmektedir: İlk olarak, bozkır sahasında görülen tüm toplulukların aynı içtimâî bünyede addedilerek aralarındaki kültür birikimi farkları gözden kaçırılmıştır. İkinci olarak ise bu topluluklar sadece birer iktisadî kuruluş olarak ele alınmıştır. Her topluluk gibi bozkırda yaşayan toplulukların da ayrı ayrı içtimâî, dinî, idârî ve siyasî hususiyetleri vardır.¹⁰

Bozkır, aynı zamanda bir kültür terimidir. Bozkır, bu iklim sahasında yaşayan eski Türklerin hayatına ve dünya görüşüne tesir etmiştir. Eski çağlarda ilk kültürler bölge şartlarına göre, orman kavimleri “asalak” kültürünü (avcılık, devşiricilik), ziraata elverişli yerlerde oturanlar “köylü” kültürünü (çiftçilik), bozkırdakiler “çoban” kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir.¹¹ Böylece bozkır, çobanlıkla geçinen Türklerin kültürü izah etmek üzere bir kültür terimi olarak kullanılmaktadır. Bu terim coğrafya yanında insan ve toplum unsurunu da ihtiva etmektedir.

Bozkırı anlamak için mutlaka yerleşikliği tahlil etmek gerekmektedir. Yerleşikliğin birinci ve en temel özelliği, tarım üretiminde artış ve zanaatın gelişme-

⁸ A.M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Eng. Trans. J. Crookenden, London 1984, s. 15-16.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Yay., İstanbul 2014, s. 77-78.

¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2015, s. 215.

¹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 213.

sidir. Yerleşiklik, göçebe için düşünme ve davranış kalıplarının, ananevi değer sistemlerinin ve ananevi hayat tarzının yok olması demektir. Göçebe hayatının, yerleşikliğin zıttı olması sadece iki taraftaki şartların farklılığını yansıtmamakta ve aynı zamanda göçebe dünya görüşünün bir neticesi olmaktadır.¹² Yerleşikler üretim kaynakları, dünya görüşü, kölelik müessesesi, din telâkkisi, hürriyet fikri gibi konularda bozkırlılardan çok farklıdır. Yerleşiklerde temel üretim aracı toprak ve bozkırlılarda hayvandır. Yerleşiklerin hayat tarzlarına göre besledikleri hayvanlar ise bozkırlılardan çok farklı olarak domuz ve köpektir.¹³

Bozkır bir kültür alanıdır ve bu ise bize bazı kodlar vermektedir. Bu kodlar Türklerin önde gelen karakterlerini aksettirdiği ve bu kodların bazıları sayesinde Türklerin bugünlere geldiği düşünülebilir. Bu fikir yer değiştiren, çok uzak coğrafyalara, meselâ Avrupa'nın ortalarına kadar giden Türkler için geçerli olabilir. Bununla beraber Sakalardan beri yerlerinden hiç ayrılmamış veya çok kısa mesafelere göçmüş ve şehirlerde, vahalarda, ormanlarda, dağlarda, çöllerde ve yarı çöllerde bin yıllardır şöyle ya da böyle varlıklarını devam ettiren Türkler için bu kodların bazıları geçersizdir. Bu tür coğrafyalarda yaşayan Türkler için başka kodlar geçerlidir ve unutulmamalıdır ki bozkırlı olmayanlar için elzem olan ve bozkırda geçerliliği olmayan çarşı, atölye, tezgâh, ibadethane, medrese, kütüphane gibi kodlar sayesinde onlar Türklüklerini muhafaza edebilmişlerdir.

"Eski Türkler bozkırda yaşardı." derken fiziki mekân olarak umumiyetle uçsuz bucaksız, otlak arazi anlaşılmalıdır. Bununla beraber coğrafya ilmine göre net bir tarif ortaya koymak lâzımdır. Her şeyden önce "bozkır" kelimesinin kendisi bitki örtüsüyle ilgilidir. Bozkır, ılıman bölgelerin az yağışlı, karasal iklimin hüküm sürdüğü sahalardaki ot topluluklarıdır.¹⁴ Bir başka tarife göre ise bozkır, kurak bölgelerde sert çayırlarla otların ve bunun yanında çalılarla dikenlerin bulunduğu bitki örtüsüdür. Dönence-altı kuşakta, ılıman kuşağın kurak bölgelerini kapsayan bozkır buradan türlü yönlerde doğru sokulmaktadır. Bu yerler ortalama sıcaklığa göre yaz yağışlarının az olduğu, böylece ağaçların yumuşak çayırların yetişmesini temin edecek nemliliğin yeteri kadar olmadığı yerlerdir. Yaz yağışlarının az olduğu böyle yerlerde kuraklığa dayanabilen bitkiler bulunmaktadır. İlkbaharda bozkır toprakları birden yeşerir ve her yer çayır, çimen, çiçekle dolar. Otlar diz boyudur veya bunu da geçer. Bahar sonunda yeşillikler solmaya başlar ve boz renge bürünür. Yaz ortalarında artık bu yer sarı, boz rengi alır. Bozkırlar yetişen bitkilere göre çeşitli tiplere ayrılırlar.¹⁵

Peki, bu bozkır denen bitki örtüsü nereleri kapsar? Yani yanlış bir şekilde Türk yegâne kültürü ve medeniyeti olarak addedilen bu sahanın sınırları neresidir? Batıda Avusturya'dan başlayıp Romanya ve Macaristan ovaları, Karadeniz'in kuzeyinde Ukrayna'yı da içine alacak şekilde İdil Havzası'na ve Azak-Hazar arasındaki düzlüğe kadar uzanan bir bozkır kuşağı söz konusudur. Bu kuşakta esas olan ağaçsızlık, yağış azlığı ve yazların sıcak geçmesi

¹² Khazanov, *a.g.e.*, s. 198-199.

¹³ Danilov, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹⁴ Hâmit İnandık, *Bitkiler Coğrafyası*, İstanbul 1969, s. 102.

¹⁵ İzbırak, *a.g.e.*, s. 45.

olsa da coğrafi mevkie göre çeşitli bozkır tipleri de mevcuttur. Bilhassa Hazar çevresinde kuraklığın şiddetlenmesiyle çöl bozkırı baş gösterir. Karadeniz ile Karpatlar arasındaki sahada ise ağaçlı bozkır da vardır; bilhassa Karpatlara yaklaştıkça meşe ormanları görülür. Hazar Denizi'nden doğuda “*Turan Çukuru*” denen çukur bir saha başlar. Ortasında Aral Gölü olan bu çukur güneyde ve doğuda yüksek dağlarla çevrilidir. Kuzeyinde Ural Dağları'nın ilk tepeleri ve ortasında Kazakistan düzlükleri olan Turan Çukuru, doğuya doğru biraz yükselip Balkaş Gölü çukurunu da içine alarak Altay Dağları'na doğru uzanır. Turan Çukuru esasında çöl sahasıdır, yıllık yağış 200 mm'den azdır, yazları çok sıcak, kışlar çok soğuk, sıcaklık farkları çok fazladır. Turan Çukuru'nda gerçek bozkır sahası kenarda kalmaktadır. Kuzeyde Ukrayna bozkırlarının Altaylara kadar uzanan kuşağı bozkırdır. Kenardaki bozkır sahası dışında bu saha bütünüyle çöldür. Bu sahanın güneyinde Kopet Dağı ile Ceyhun arasında Karakum Çölü, bunun doğusunda Seyhun'a kadar Kızılıkum Çölü ve daha doğusunda Muyunkum Çölü vardır. Turan Çukuru'nun diğer kısımları çöl bozkırı ve yarı çöldür. Doğu Türkistan'dan Mançurya'ya kadar uzanan Moğolistan bozkırı da geniş çöl, yarı çöl ve çöl bozkırı sahasıdır. Sibiryaya ile Moğolistan bozkırı arasında yükselen Altay Dağları ve bunun doğuya doğru uzantısı olan Sayan Dağları ise 1350 metreye kadar çıkan orman örtüsüyle kaplıdır.¹⁶

Bozkırın fiziki tavsifi, sınırları ve “*bozkır*” ile hangi coğrafi ortamın, hangi bitki örtüsünün kastedildiği konusunda netlik yoktur. Kültür olarak ele alındığında dahi bozkır mefhumunu coğrafya zeminine oturtmakta bazı güçlükler bulunmaktadır. Bozkır olarak addedilen yerlerin çoğunun orman, bozkır ormanı, çöl, yarı çöl ve bozkır çölü olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin bozkır kültür ve medeniyetine mensupmuş gibi kabul edilmelelerinin en mühim sebebi galiba Türkistan'a hâkim olan siyasi güçlerin hareket alanı olması, büyük devletlerin esas asker kaynağını bozkırdan temin etmeleri veya devletlerin idare merkezlerinin bozkırda bulunmasıdır. Bozkırın bir siyaseti vardır; “*bozkır devleti*”, “*bozkır imparatorluğu*” gibi tabirlerin sebebi siyasetin bozkırda yürütülmesidir. Peki, bu siyaset mekânı neresidir, buna ne ad verilir?

Siyaseten bozkırı ifade eden ve bazen de Türkistan sözünü unutturmak üzere müracaat edilen Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya gibi tabirler coğrafya ve kültür yanında siyaset saikinden de hareket etmektedir. István Vásary'nin anlayışıyla bozkır sahasına atfedilen Orta Asya adı bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'a ilişkin olarak kullanılmaktadır ve çok daha geniş bir coğrafi-medeni birliğe işaret etmektedir. Yazarın kanaatine göre büyük yerleşik medeniyetler güneyde, Asya kıtasının kenarlarında batıdan doğuya doğru Sami medeniyetleri, İran, Hindistan, Hindîçin, Çin ve Japonya olmak üzere konumlanmıştır. Böylece kıtanın kuzeyindeki tayga ve tundra kuşağı ile güneydeki zikredilen yerlerin arası İç Asya olarak ifade edilebilir. Buna göre siyaset mekânı olarak İç Asya, XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nun İran ve Çin topraklarına yayıldığı zamanda en geniş sınırlarına ulaşmış ve XX. yüzyılda tamamen ortadan kalkmıştır. Bu mekânı Sovyetler Birliği, Moğolistan ve Çin

¹⁶ İnandık, a.g.e., s. 127-145.

paylaşmıştır. Sovyetler'in dağılmasından sonra ise buraya sadece coğrafi bir terim atfedilmiştir ve burası eski siyasî-kültürel formlarını yitirmiştir.¹⁷ Siyaset mekânı olan bozkırdaki değişimlere misaller veren Denis Sinor'a göre Roma ili olan Pannonia ile Ön Asya'daki Grek toprakları sırasıyla Hunlar (V. yüzyıl) ve Selçuklular (XI. yüzyıl) tarafından ele geçirilince İç Asya olmuştur. Kuzey Çin ise Kitan, Cürcen, Moğol ve Mançu yayılmaları devrinde bir süre İç Asya hâline gelmiştir.¹⁸ Bu arada Sinor'a göre İç Asya'da güçlü ve geniş alana yayılmış bir siyasî yapıyı kaldırabilecek tek tabii mekân bozkır düzlükleridir. Kuzey tundrası, ormanlık bölge ve çölün tabiat imkânları ise güçlü devletlerin teşkilini engellemiştir.¹⁹ Böylece eski Türklerin neden sadece bozkırlı imiş gibi algılandığı sorusu cevaplanmış olacaktır. Sıklet merkezi olarak bozkır, atlı savaşı güçlülere büyük siyasî teşekküller kurma imkânı vermiştir.

Bozkırda toplumsal yapının çok sade olduğu, sınıfların bulunmadığı, herkesin eşitlik içinde hayvanlarını güttüğü düşüncesi eski Türk tarihçiliğinde genel bir kanaattir. Bununla beraber insanoğlu tabiatı gereği daima bazı toplumsal farklılaşmalara meyillidir. Elbette ki bunu yerleşmiş bazı "sınıf" nazariyeleriyle izah etmek doğru değildir, ancak toplumda böyle bir bünyeyi zikretmek gerekmektedir. Bir mekân olarak bozkır türlü yönleriyle tabakalaşmayı doğurmaktadır. Bu tabakalaşma ise kaynakları ve işleyişi bakımından şehirlerdeki sınıflaşmadan biraz farklıdır.

Hayvancılık üretimi bozkırlılarda elbette ki sosyal farklılıklar meydana getirmiştir. Şüphesiz ki buna esasen hayvan sahipliği sebep olmuştur. Zenginliğin birikiminde hayvan sayısı kıstastır ve bu da bir tabakalaşmayı beraberinde getirmiştir. Sürü ve diğer malları biriktiren kimseler otlakların, su kaynaklarının ve av sahalarının kullanımında nazari ve tatbiki bakımdan bir üstünlük elde etmişlerdir.²⁰ Yaylaklar herkesin ortak malı olsa da yaylağın taksimatında elbette ki hayvanı çok olana daha çok yer ve hattâ belki de daha güzel yer verilecektir.

Bununla beraber bozkırlı Türklerde iktisadî zenginliğe dayanan herhangi bir imtiyazlı sınıfa, bu sınıfa dair bir ada ve terime hiçbir kaynakta tesadüf edilmemektedir. Yabancıların toplum yapısı hakkında tafsilatlı bilgiler veren Çinlilerin bozkırdaki Türkler için yazdıklarından "*hayatları çok sadedir*", "*herkes askerdir*", "*herkes eşittir*" gibi neticeler çıkarılabilir. Bu yüzdendir ki eski Türklerin edebî ürünlerinde en baştaki hakandan en alttaki ere kadar her birey kendisini bulmaktadır denebilir;²¹ fakat bir farklılaşma olduğu da hakikattir. Nitekim Faruk Sümer'in "*destanların bütün kahramanları ve başlıca şahsiyetleri asilzade sınıfına mensup kimseler, yani beylerdir. Sahne çok defa beylerin zengin dekorlu ordalarıdır. Sahnedeki başlıca şahsiyetler arasında el halkından kişiler yoktur. Hattâ halkın herhangi bir hareket ve davranışından bahsedilmez.*"²² şeklindeki tespitini de göz önünde bulundurmak gerek-

¹⁷ I. Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, Çev. İ. Doğan, İstanbul 2007, s. 22-23.

¹⁸ Denis Sinor, "İç Asya Kavramı", Çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Ed. D. Sinor, İstanbul 2000, s. 13.

¹⁹ Sinor, "a.g.m.", s. 15.

²⁰ Danilov, *a.g.e.*, s. 31.

²¹ M.O. Soysal, *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, M.E.B. Yay., Ankara 2002, s. 48.

²² F. Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *AÜ DTCF Dergisi*, XVII/3-4, 1960, s. 418.

tedir. “Alplik” ile “beylik”i birleştirme, karizmatik şahsiyeti öne çıkarma ve beyliği ancak yiğitlikle mümkün görme destanlarımızın esaslarından. Bu durumu kendi “sosyal teori”sine oturtmaya çalışan Şerif Mardin’e göre ise eski Türklerde tepede bir han veya aşiret başkanının, onun altında aristokrat bir tabakanın (beyler), son olarak da alt sınıfların veya halkın yer aldığı basit bir “tabakalaşma” düzeni vardır.²³ Bu tür görüşlere nazaran Orhan Türkdoğan’ın tanımlaması bozkırdaki toplumsal bünye için galiba en uygun düşenidir; ona göre tüm eski Türk toplumlarında kesin çizgilerle belirlenmiş bir sınıflaşma ve buna dayanan bir sınıf şuurundan söz açılmaz; ancak içtimai tabakalaşma ve sıralaşma mevcuttur.²⁴ Dede Korkut Destanları’nda mecliste herkesin oturacağı yerin belli olması bir “orun” meselesidir, orun ise cesaretle, yiğitlikle ve “verme” ile elde edilir. Bu konuda en mühim tespitler Abdülkadir İnan’a aittir.²⁵

Bozkırda yaşayan Türklerde kemikten akrabalık ilkesi geliştirildiğine, baba yanlı akrabalığın alt bölümlere ayrıldığına, ak kemikliler veya soylu sınıf ile kara kemikliler veya halk diye bölünme gerçekleştiğine dair görüşler²⁶ ise esasen Moğollar veya kesif Moğol tesiri altındaki Türkler için doğru olmalıdır. Nitekim gittikçe etkisi azalsa bile, yakın zamanlara kadar Moğolistan’da halkın başlıca kalabalığını teşkil eden Halhalarda ve Güney Moğollarında “agnat” kabile esaslarıyla bağlı ve ezogamiye riayet eden aristokrasi sınıfı mevcuttu.²⁷ Bununla beraber kültür etkileşimleri neticesinde, başta Moğol olmak üzere farklı kültürlerden izler taşıyan Türklerde de kana bağlı bir tabakalaşmadan söz edilebilir. Meselâ bozkırda yaşayan Türk elbette kız alıp verirken ailenin soyuna, seviyesine önem vermiştir veya elbette ki kana bağlı bir soyluluk ve aristokrasi şekillenmiştir. Çin kaynaklarında Türklerin büyük ve iktidarda söz sahibi ailelerinden bahsedilmektedir.²⁸ Neticede bozkırlı Türklerin tamamen eşit olduğu, herhangi bir tabakalaşmanın bulunmadığı görüşü doğru olmasa gerekir. Bozkırlı Türklerde iktisat (zenginlik), siyaset (orun), nam (karizmatik şahsiyet, yiğitlik) ve kan (akrabalık) bakımından bir tabakalaşmanın ve sıralaşmanın olduğunu, bazı insanların halktan üstün tutulduğunu söylemekte bir beis yoktur kanaatindeyiz.

Bozkırlı Türkler, kalabalık Türk ailesinin bir kısmıdır ve Türk kültür ve medeniyetinin bir yönünü teşkil etmektedirler. Bozkırlı Türklerde bozkıra dayalı bir ruh hâli, çevre, toplumsal yapı, kültür, din, siyaset ve günlük hayat söz konusudur. Türklerin bir kısmının bozkırda yaşaması sebebiyle Türklüklerini muhafaza ettikleri doğrudur, ancak Türkler bozkır sayesinde var olmamışlar ve hattâ bozkıra rağmen ayakta kalmışlardır. Türklerin bozkırda edindikleri dayanıklılıkları ve savaşçılıkları ile büyük devletler kurmaları Türk

²³ Ş. Mardin, “Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye’de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. M. Türköne, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 82.

²⁴ Orhan Türkdoğan, “Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi”, *Millî Eğitim ve Kültür*, 6, 1981, s. 12.

²⁵ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara 1998, s. 241-254.

²⁶ L. Krader, *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague 1963, s. 321-322.

²⁷ B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilatı*, Çev. A. İnan, TTK Yay., Ankara 1987, s. 13.

²⁸ Örnek için bkz. Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Çin Aileleri-I”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV/1, 2015, s. 311-326; “Türk Menşeli Çin Aileleri-II”, *Türkiyat Mecmuası*, XXV/2, 2015, s. 371-383.

kültür ve medeniyetinin sadece bozkırda yaşadığını göstermez. Eski Türk bozkırı düşünülmenin aksine güvenli ve rahat olmayan bir yerdir. Bu bakımdan bozkırı idealleştirmeye, ona kut atfetmeye, onu yüceltmeye veya Türklerin tüm faziletlerini bozkıra bağlamak gereksizdir. Eski Türklerin bir kısmının hayatında bozkır çok önemlidir, çok güzeldir ancak aynı zamanda çoğu kez bir mecburiyet ve mukadderattır.

Şehir

Türklerde çok gelişmiş bir şehir kültürü vardır. Şehir hayatı esasında toplumların tarihinde önemli bir merhaledir. İbn Haldun, şehir ve kasaba ahalisinin ilişkilerini tasnif ederken cemiyetin esasını bir bakıma çiftçiler üzerine tesis edip insanların neden tek başına yaşayamayacağını anlatmak için buğdayın üretim aşamalarını anlatarak servet ve zenginliğin yerleşik ve şehirde yaşayan bir toplum için idrak edebileceğini söylemiştir.²⁹ Mütefekkir bir başka yerde yerleşik ve medenî hayatın toplumsal hayat için zarurî olmadığını söylese³⁰ de bu fikir bir bakımdan doğrudur; kendi örnekleriyle söylersek buğdayı üretebilmek için gerekli malzemeleri yapan demirci, marangoz, öküz sevk eden, toprağı süren, taneleri başaklardan ayıran ve diğer bazı işleri yapan bir sürü adam lazımdır. Yine bu adamların üretim fazlasını elde tutan diğer adamlara hizmet etmeleri ve bazen de kölelik yapmaları söz konusudur. Bu sürecin neticesinde elde edilen birikimin surlarla çevrili bir yerde muhafaza edilmesi gerekmektedir.

Şehir kelimesi esasında “*hâkimiyet*” ve aynı zamanda “*devlet*” anlamına gelen eski Farsça *hşasra* kelimesinden gelmektedir. Böyle bir şehir mefhumu zamanla genişleyip hem “*büyük şehir*” hem de “*idarî bölge*” ile bir tutulmuştur.³¹ Eski Türkçede şehrin karşılığı *balık* veya *balık* kelimesidir. XI. yüzyıldan sonra Karahanlılar ve Oğuzlar tarafından şehir için Soğdçadan geldiği söylenen *kend* sözü kullanılmıştır.³²

Tabiata karşı güçlenme, üretim malzemelerinin gelişmesi ve insanların boş vakitlerinin doğması neticesinde insanoğlunda şehirleşme ve belli mesleklere ayrılma merhaleleri vücuda gelmiştir. Ürettiğini artırma veya tükettiğinden fazlasını üretme kabiliyetinde olanlar, tarım toplumlarında karın tokluğuna çalışmaktan kurtulan insanlar daha çok eğitim ve ticaret imkânlarına kavuşmuş, belli mesleklere sâhip olmuş ve böylece şehirler şekillenmiştir. Şehir ancak yerleşiklikten ve köylerin kurulmasından sonra ortaya çıkmıştır. Köylülerin mallarını hükümdar ve asker meskenleri yakınlarında değiş tokuş ettikleri pazarlar şehirlerin doğdukları zeminlerdir.³³

Eski Türklerin bir kısmı şehirlerde yaşamışlardır. Bozkırdan farklı bir fizikî, coğrafi ve toplumsal çevrede yaşayan şehirli Türkler kendilerine has bir hayat tarzı geliştirmişlerdir. Sakaların devamı olan topluluklar bilhassa ticaret yolları üzerinde milattan önceki devirlerden beri etrafı surlarla çevrili

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. II, s. 268-269.

³⁰ A.e., C. II, s. 289.

³¹ V.F. Büchner, “Şehir”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, Eskişehir 2001, s. 391-392.

³² Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994, s. 1-2.

³³ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986⁴, s. 116-117.

şehirlerde oturmuşlardır. Bu şehirler alt ve üst yapısıyla bugünkü şehirler kadar gelişmiş olup Türk kültürünün ve medeniyetinin merkezlerindedir.

Eski Türklerin bozkır kültür çevresi içerisinde olan kısmı uçsuz bucaksız otlaklarda hayvanlarını güderek hayatlarını idame ettiriyorlardı. Yine idare etme ve devlet kurma istidadında olan bu kitleler en eski devirlerden beri bozkır tipi devletler kurmuşlar ve çok geniş coğrafyalara ve bu arada etrafi surlarla çevrili şehirlere ve devletlere hükmetmişlerdi. Bu tip devletlerdeki halkın geçiminde tarım etkili değildi. Meselâ Hun Devleti'nde etrafi surlarla çevrili şehirler ve malikâneler (feodal beyler) olmadığı gibi, toprak köleliği de yoktu. Topluluk kan akrabalığı ile birbirine bağlı ailelerin oluşturduğu boylar hâlinde yaşıyordu ve devlet bu boyların ittifakından doğuyordu.³⁴ Bozkır ile şehir birbirinden tamamen farklı idi; bu yüzden şehirlere veya şehir devletlerine bir bakıma bağlı olan ve şehirlerin veya diğer yerleşiklerin et, süt, kürk vb. ihtiyaçlarını sağlayan ve ulaşım ile orduda kullanmaları için at ve öküz temin eden yerler ayrı bir tasnife tâbidir. Kaynaklarda bu yerlerin etrafının surlarla çevrili olduğunu, bu yerlerde mütemadiyen tarım yapıldığını veya bu yerlerde daima yerleşik bir nüfusun bulunduğunu düşündürecek herhangi bir ifade yoktur; ne de birkaç saray ve kale yerleşimi hesaba katılmazsa böyle bir arkeolojik veri vardır.

Türkistan sahasındaki eski şehirler esasen *"feodal şehir yapıları"* olarak tasnif edilmiştir. Feodal şehrin temel unsuru, şehrin etrafını kuşatan ve şehri dış düşmanlardan, diğer feodal güçlerden, bozkırlılardan, köylüden, çiftçiden ve el üretimi yapanlardan ayırmak için dikilen duvar veya surdur.³⁵

Şehir mefhumu ve yapılanması insanlık tarihinde farklı bir devreyi ifade etmektedir. Gordon Childe şehir için şu tespiti yapmaktadır: *"Medeniyet mefhumu, etimolojik olarak şehirde yaşayan insanlara atfedilir. Şehir sadece belli bir değere sâhip değildir, aynı zamanda en azından yer yoğunlaşması sağlamakta ve insanların önemli bir kısmı avcılık, balıkçılık veya tarımla değil zanaat, ticaret gibi işlerle uğraşmaktadır."*³⁶

İnsanlar farklı yerlerde ve farklı zamanlarda şehirler inşa etmişler, burarlarda yaşamışlar, şehirleri boşaltmışlar veya yıkmışlardır. Farklı devirlere ve yerlere ait yapı bakiyeleri, yer bilimin kolonlarını teşkil etmekte, tarihlemeyi sunmakta ve buna bağlı olarak gerçek tarihi değişiklikleri göstermektedir. Gelişen duvarın dinamiği -yâni onun inşası, yıkılması ve yeniden inşası- şehrin veya bölgenin siyasî ve içtimaî hayatı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden kale, duvar ve saire yapımı şehir tarihinin araştırılmasında esastır.³⁷

Türkistan'daki ilk şehirlerde kaleler, hisarlar, yoğun nüfusun dar alanlarda yaşadığı iç şehirler, dar sokaklar, pazarlar, tapınaklar, kamu binaları, tezgâhlar, şehrin dış mahallelerinde zanaatkârlar ve el emekçilerinin meskenleri, mezarlıklar, dış halkada tarım üretimi yapılan bağlar-bahçeler-tarlalar,

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Devleti", *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul 2014, s. 119-120.

³⁵ T.F. Gelah, "K Voprosu İzuçeniya Krepostnih Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii", *Uçenyje Zapiski*, Vip. 10, Buhara 1961, s. 231-232.

³⁶ L.R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskva 2006, s. 16.

³⁷ Gelah, "a.g.m.", s. 233.

hayvan otlakları ve bunlarla meşgul olan nüfus vardı. Bu son kesimin zengin olanları şehir içinde yaşarlardı. Orta Çağ şehirleri genelde ihtişamlı tahkimatla çevriliydi. Bu şehirlerde düzenli planlar ve şehir nizamını sağlayan görevliler vardır. İnsanların ve malların yığılması ile bitişik türü meskenlerin artması sadece idare ve kültürün terakki etmesini değil aynı zamanda zanaat ve ticaret hacminin büyümesiyle şehir yapısında geniş meydanları ortaya çıkarıyordu.

Şehir duvarlarının savaş-savunma esasına dayanan fonksiyonu birkaç parçadan meydana gelmektedir: Okçular için sahanlıklı ve mazgallı yüksek burçlar, indirilebilir-kaldırılabilir köprü, surların dibinden belli genişlikte içi su dolu hendek, yüksek kuleler ile diğer askerî ve teknik aygıtlar. Şehir duvarlarını inşa etmek için muhtelif malzemeler mevcuttur. Avrupa için bu malzeme sertleştirilmiş kerpiç, yontulmuş taş levhalar ve ağaçtır. Bu tür malzemeler Avrupa şehir duvarlarının uzun süre dayanmasını sağlamıştır. Türkistan'da ise hemen hep aynı olmak üzere kıyılmış sap ve samanla yoğrulmuş lös kil, yumuşak kerpiç, umumiyetle pişmemiş tuğla, iri parçalı çamur-toprak ve tüm bu malzemeyi bir arada tutmak için gerektiği kadar ağaç kullanılmaktadır.³⁸

Şehir esasen iki kısma ayrılmaktadır. İlk olarak esas şehir veya iç şehir vardır, buna Arapçada *medine*, Farsçada ise *şehristan* denmektedir. Dış şehir ise Arapça *rebad* ve Farsça *bîrûn* olarak geçmektedir. Arap coğrafyacıların eserlerinde *şehristan* suru ile *rebad* suru arasında türlü mesafeler zikredilmektedir.³⁹ Buna göre meselâ, Mukaddesî, Semerkand'dan bahsederken şehrin ortasında dört kapılı bir iç kale zikretmektedir.⁴⁰ Bununla beraber Doğu Türkistan'da şehri üç kısma ayırmak daha doğrudur: Hükümdarın veya beyin yaşadığı iç kale; aristokratların, memurların, zanaat erbabının, tüccarların yaşadığı iç ve dış şehir; çiftçi ve hayvancılardan yayıldığı bağlı şehir. Bunların eski Türkçede karşılıkları da vardır: Orduğ, balık ve kıy.⁴¹

Dünyada bilinen iki tür şehir planı vardır: Kare (veya dikdörtgen) ve daire (veya oval). Bazı istisnalar dışında Türkistan'daki şehirlerin kare ve batıdaki şehirlerin ise daire plan üzerine kurulduğu söylenmektedir.⁴² Sovyet araştırmacısı T.F. Gelah'ın görüşüne göre şehir duvarları için en iyi plan kare olanıdır. Karenin köşesinden çok geniş bir etraf gözlenebilmekte ve şehre yapılacak hücumlara 180 dereceye kadar ve kulelerden ise 270 derece kadar açıyla çok rahat atışlar yapılabilmektedir. Eski şehirlerin geometrik kare planları, satranç tahtasını andırmaktadır ve bu tür yapılar Milet, Bergama gibi eski Grek şehirlerinde de çok yaygındır.⁴³

Şehir yapılarının mühim bir parçası şehir surları dışındaki kulelerdir. Gözetleme ve işaret kuleleri herhangi bir acil durumu anında merkeze bildiren kadim devrin en hızlı haberleşme imkânlarıdır. Herhangi bir hareketlilik oldu-

³⁸ Gelah, "a.g.m.", s. 232.

³⁹ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 82.

⁴⁰ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsim)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015, s. 283.

⁴¹ E. Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968, s. 135-215.

⁴² Kızlasov, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁴³ Gelah, "a.g.m.", s. 243.

ğunda kuleden ateş yakılır ve belli mesafedeki diğer kule bu ateşi gördüğünde kendisinden daha ilerideki kuleye ateş yakarak işaret verirdi. Böylece herhangi bir tehdit çok kısa bir sürede merkeze ulaştırılırdı. Bu kulelerden Divanü Lûgat-it-Türk'de *kargu* adıyla bahsedilmektedir.⁴⁴

Şehrin duvarları ve binaları, eski şehir hayatının türlü yönlerini aksettirmektedir. Duvarlar ve binalar daima aynı ölçülerde kalmayıp, şehir hayatının canlanması veya sönmesiyle genişlemekte veya daralmaktadır. Duvarın durağan olmayışı, şehir hayatının dinamikleri ve şehrin tarihi topografisi hakkında fikir vermektedir.⁴⁵

Şehir duvarları, savaş-savunma maksadından başka dünya görüşü bakımından da önemlidir. Şehrin içinde yaşayanlar kendilerini, kendilerine hayat malzemeleri sağlayan bozkırdan ve tarladan ayırmaktadır. Şehir topraklarının genişlemesi veya daralmasıyla duvarlar başka yerlere taşınmakta veya yeniden inşa edilmektedir. Daha tehlikeli ve düşmanın daha çok saldırabileceği tarafta duvarlar daha da yükseltilmekte ve güçlendirilmektedir.⁴⁶ Duvarların hususiyetleri şehir müdafaa teşkilâtının yapısını göstermektedir. Müdafaa teşkilâtı şehir ahalisinin içtimaî bünyesini ortaya koymakta ve böylece şehir duvarı halkın içtimaî bünyesinin ve onun değişmelerinin bir neticesi olmaktadır.⁴⁷

Şehir aslında tabiattaki kargaşaya karşı bir direnmedir. Dört bir yanı kapatan duvar, insan için dünyanın hudududur. Şehirdeki mesken eski insanın dünyasını belirlemektedir. Çinli için çektiği set ve şehir surları kargaşa içindeki dünyadan veya kuzeyli bozkırlıların hücumlarından korunmak içindir. İslâm ananesinde de *Yecüc Mecüc'e* karşı çekilen setler zikredilmektedir. Yine meselâ, Buhara'daki surların yapılmasıyla ilgili *Târih-i Buhârâ*'da halkın gece kapıları kapatıp hırsız ve eşkıyadan korunmak için Buhara Emiri'ne talepte bulunduğu ve böylece duvar örüldüğü kaydedilmektedir.⁴⁸

Eski insanın mitoloji düşüncesinin şekillenmesi ve sanatın gelişmesi insanlığın kültür tarihinde özel bir yere sâhiptir. Bu devre insanın tabiatın şuuruna vardığı, kendisini diğerlerinden ayırdığı, tabiatın güçlerini görüntülerle ve tahayyüllerle ifade ettiği bir zamandır. Farabi "*şehir ve ev, insanın bedeniyile mukayese edilmelidir.*" demektedir.⁴⁹

L.R. Kızlasov'a göre etrafı hendekler ve surlarla çevrili şehir, ilk semantik düşüncede onun sakinleri ve inşa edicileri tarafından kâinata dünyanın bir görüntüsü olarak belirlemektedir. Saray ve etrafındaki hisar, bir ziggurat veya tapınaklarla birlikte daima diğer yapılardan yüksekte ve umumiyetle tabii bir tepede, tıpkı evrenin dikey ekseninde yer alır gibi kurulmuştur. Hükümdar veya krallar saraylarıyla kendilerini göktekilerle eşit hâle getirmeye çalışmışlardır.⁵⁰

⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev. B. Atalay, Ankara 2006, s. 426.

⁴⁵ G.L. Semenov, *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Peterburg 1996, s. 3.

⁴⁶ Gelah, "a.g.m.", s. 232.

⁴⁷ Semenov, *a.g.e.*, s. 3.

⁴⁸ Narşahi, *Târih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara, 2013, s. 52.

⁴⁹ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁰ Kızlasov, *a.g.e.*, s. 20-21.

Şehir duvarları savaş-savunma ve istihkâm yapıları olmaktan başka şehir mimarisinin abidevi numunesidir. Duvarlar şehri süsleyip şehrin kendine has görüntüsü ile nüfusun toplumsal seviyesini aksettirmekte, şehrin yüzü olmaktadır. Böylece bunlar tarihî olduğu kadar sanat bakımından da mühimdir. Türkistan'da şehir duvarları Avrupa'da olduğu gibi halk ve ustalar eliyle bir plan çerçevesinde sadece sipariş edilmiş sanat zevklerine göre değil ustaların da meyillerine göre örülmüştür. Duvarların silueti sıklıkla etraftaki tabii peyzajla harmanlanmış ve esasen milli sanatın tatbikatı olarak ortaya çıkmıştır.⁵¹

Şehir duvarlarını incelemek şehrin mimarî yapısını açığa çıkartır ki buna resimlerdeki şehir suretleri ve imajları ile metal işlemlerdeki ve sikkelerdeki muhteviyat yardım etmektedir. Duvar, şehrin cephesi veya yüzüdür ve yine hiç şüphe yok ki estetik ve prestij yönüdür.⁵²

Eski Türklerin yerleşik olanlarının yaşadığı yerlerde şehirler ve şehir devletleri vardı. Bu devletlerin merkezleri ve şehirleri surlarla çevrilmişti. Hükümdar, devlet büyükleri, komutanlar, soylular ve din adamları bu surların içinde yaşarlardı. Surlarla çevrili hemen tüm şehirlerde şehrin hükümdara, soylulara-devlet büyüklerine-askerlere ve din adamlarına ait birkaç kısımdan ibaret olması bu yüzdendi. Şehirlerin su ihtiyaçları karız ve diğer bazı sistemlerle sağlanmış ve şehirlerdeki depolarda biriktirilmişti. Şehirlerin eti, tahılı ve meyve-sebzesi etraflarındaki bağlı yerleşimlerden temin edilmiş ve yine bu mallar şehirdeki büyük ambarlarda depolanmıştı. Şehirler için en mühim olan şey surlarının ve kapılarının muhkem olmasıydı. Şehir müdafaası için gözetleme ve işaret kuleleri hayatî idi. Bu kulelerde görevlendirilen askerler aileleriyle beraber kule etrafını ekip biçiyorlardı. Bu kulelerin etraflarında da azımsanmayacak sayıda bir nüfus yaşamıştı. Bu yönüyle kule havalisi de bir yerleşim yeri hâline gelmişti. Şehre yönelen herhangi bir tehdit kule vasıtasıyla derhal merkeze bildirilmiş ve bu sayede şehrin kapıları kapatılmış ve surlara gerekli asker yığınağı yapılmıştı.

Şehir yapılarında etrafı surlarla çevrili merkez, hükümdar sarayının bulunduğu iç şehir ile devlet ve din adamlarının meskenleri, binaları ve tapınaklarının yer aldığı sur içi şehri olmak üzere iki kısımdaydı. Surlardan sonra tahıl, sebze ve meyve ihtiyaçlarını karşılayan tarım alanlarının, tüketim mallarının alınıp satıldığı pazarların ve sıradan halkın meskenlerinin dağıldığı ikinci bir kuşak veya bağlı şehir mevcuttu. Bu kuşağın da dışında, şehrin en uzak köşelerinde mera ve otlaklarda sürüler yayılmaktaydı. Asıl şehrin et ihtiyacı buradan karşılanmaktaydı. Böylece gayet nizamlı bir şekilde tüm üretim alanları yek pare işleyebilmekte ve herhangi bir düzensizlik durumunda merkezdeki otorite müdahale etmekteydi. Merkezdeki otorite bu üretim alanlarındaki para ilişkilerini ve vergilendirmelerini düzenlemekteydi. Asıl şehir dışında pazar merkezli olmak üzere yeni şehirler de doğmuştu.

⁵¹ Gelah, "a.g.m.", s. 233.

⁵² Semenov, *a.g.e.*, s. 4.

Orman

Eski Türklerin bir kısmı ise ormanlarda yaşıyorlardı. Bu bakımdan Türklerde gelişmiş bir orman kültürü vardır, hattâ Türklerin ana yurdu olarak düşünülen Güney Sibiryaya sahasının ormanlık olduğu düşünülürse Türklerin başlarda orman halkı olduklarına yönelik düşüncelerin de belirmesi gayet tabiidir. Buna karşılık ormanlardaki Türklerin toplumsal ve siyasi gelişme bakımından bozkırlı ve şehirli Türklere nazaran geride oldukları genel olarak düşünülmektedir. Bahaeddin Ögel, “devlet kurmuş ve gelişmiş Türkler, ormanlı değillerdi ve sık ormanları sevmiyorlardı” dese de orman, devlet kurmamış ancak devletin mühim bir parçası olmuş olan kayda değer bir eski Türk kitlesi için hayat sahası olmuştur. Ormanlılar sayesinde ağaç gibi her alanda işe yarayacak hayati maddeler ve kürk gibi lüks mallar temin edilebilmiştir. Üstelik Türkler ormana kutsallık atfetmişlerdir. Orman, eski Türk düşüncesinde nizamın, devletin ve kutlu hanın olduğu yer olarak tahayyül edilmiştir. Ormana ayak uydurarak yaşayan Türkler bugünlere kadar kadim âdetleriyle yaşaya gelmişlerdir. Üstelik Louis Ligeti'nin dediği gibi bozkırı kuzeyden ve kuzeybatıdan çeviren ormanlar, bozkırda mağlup olan insanların sığınma yeri olmuş, bu mekâna sığınanların çoğu bir daha geri dönmemişlerdir. Bozkırdan çok farklı olan bir yer olan ormana giren Türkler, bu yeni yerlerine alışarak avcılık ve balıkçılık ile hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Eski Türkçede orman için yış, tayga, koru, bük gibi kelimeler kullanılmıştır. Pervin Ergun'un ifadesiyle devletin kutu ve bekası ile “kutlu dağ” ve “kutlu yış” arasında bağ kurulmuştur. Orhun Yazıtları'nda Ötüken Yış'tan ayrılan Türklerin yok olacağı anlatılmıştır. Türklerin diğer kutlu ormanları ise Kögmen Yış, Çokay Yış, Altun Yış idi. Bu ormanlar Tanrı'nın ve cennetin müşahhas sureti olmuşlardır. Tanrı'nın olduğu bu ormanlarda bereket, bolluk ve nizam ile devlet ve kutlu han vardır. Huş (kayın) ve kızılçam taygalarında iyi ruhların yaşadığına ve bu ağaçların dağların tepelerine Tanrı tarafından dikildiğine inanılmaktadır. Türk dünyasında ışıklı taygalar “kutlu ata” tahayyülü ile anılmaktadır.⁵³

Tarih kaynaklarında Dingling, Dubo, Sir Tarduş, Basmlı, Ju, Boma, Shiluoer, Daqi gibi adlarla zikredilen Türk boylarının esasen Güney Sibiryaya, Altay-Sayan Dağları, Yenisey Irmağı'nın kaynakları, Baykal Gölü'nün güneyi ve doğusu, Doğu ve Kuzeydoğu Sibiryaya havalisinde yayıldıkları anlaşılmaktadır. Çoğunlukla VII. - IX. yüzyıllara ait Çin metinlerdeki tasvirlere göre bu Türk boyları bozkırda değil esasen ormanda yaşamaktadırlar. Kayıtlara göre Dingling'ler dağlık arazide kesif ormanlar arasında kolayca izlerini kaybettirebiliyorlardı. Dubo'lar meskenlerini ormandaki otları örerek yaparlardı. Tarım ve hayvancılığı bilmezlerdi. Bitki kökleriyle yemek yapan bu halk balıkçılık ve avcılıkla hayatlarını idame ettirirlerdi. Yine ormanda avladıkları samurun kürkünden ve geyiğin derisinden giysi yaparlardı. Fakir olanları ise kuş tüyünden elbise giyerlerdi. Cenazelerini ağaçların üzerine bırakırlardı. Basmlı'lar ağaçtan yontup işleyerek yaptıkları tahta ayakkabıları giyerlerdi. Yaptıkları

⁵³ Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Millî Folklor*, 87, 2010, s. 113-121.

ağaçtan atlarla ormanda geyik avlar ve onun etini yerlerdi. Meskenlerini huş ağacının kabuklarıyla kaplardı. Erkekleri huş ağacı kabuğundan başlıklar takarlardı. Ju'lar ormanda at ve koyun besleyemediklerinden geyik besliyorlar ve hattâ geyikleri arabalara koşuyorlardı. Geyik derisi giyen, ormandaki yeşillikleri yiyen Ju'lar ağaçtan ev yapıyorlardı. Boma'lar huş ağacını işleyip ev yaparlar ve huş ağacı kabuğundan başlık takarlardı. Sir Tarduş'ların bir kısmı ise Altay havalesindeki ormanlık arazide yaşıyorlardı.⁵⁴ Sir Tarduş'ların halefi olarak kabul edilen Kıpçakların adının karşılığının Reşidüddin ve Ebu'l-Gazi'de "ağaç kabuğu" olarak verilmesi ise anlamlıdır.

Ormanlarla kaplı Dağlık Altay bölgesinde yapılan arkeolojik kazılara göre ormanlık bölgede yaşayan halk meskenlerini ağaçtan yapmıştır. Orman sahasında avcılık bir zevk ve savaş oyunu değil bir geçim kaynağıydı. Nitekim av sonucu tüketilen etten başka bilhassa samur kürkü gibi pahalı mallar diğer mekânlarda üretilen mallarla takas edilerek ihtiyaçlar gideriliyordu.

Bölgede kazılan kurganlarda orman mekânının bir gereği olarak çok sayıda ağaçtan eşya, kap-kacak bulunmuştu. S.İ. Rudenko'nun tespitlerine göre deri, bakır, bronz kap-kacaklar hayvancılar ve kil ve diğer tür kap-kacaklar çiftçiler ve nispeten yerleşikler arasında yaygınken ormanda yaşayan topluluklarda daha çok ağaç eşyalar kullanılmaktaydı. Buluntularda ağaç işlemede kullanılan kama, biz, delgi, oyma kalem, balta ve testereye benzer aletler çıkarılmıştır.⁵⁵

Çıkarılan malzemeler üzerindeki işlemlerde tasvir edilen çatal tırnaklılar arasında en çok, ormanda yaşayan geyik ve sığınlara (taçboynuzlu geyik) yer verilmiştir. Buluntularda ceylan ve antilop suretleri de vardır. Yine bir nevi orman hayvanları olan kaplan veya pars gibi hayvanlar da çokça canlandırılmıştır. Dağ keçisi tasvirlerine de rastlanmaktadır. Buna karşılık at, koyun gibi hayvanlar nispeten az görülmektedir.

Güney Sibiryaya sahasında milattan önceki ve sonraki devirlere ait kaya resimlerinde at, kurt, koyun gibi bozkır hayvanları nadiren görülmektedir. Bunun en büyük sebebi bölge halkının bozkırda değil ormanda yaşamalarıdır. İnsanlar geçim kaynaklarını teşkil eden, aynı coğrafyayı paylaştıkları orman hayvanlarından geyik, sığın ve ceylana hayallerinde daha çok yer vermişlerdir.

Sevgi-Yılmaz-Tecimen-Okan'ın yaptıkları bir araştırmaya göre Türklerin yaşadıkları yerlerdeki ekolojik alanın %33,13'ü kuzey ormanları ve tayga, %11,53'ü ılıman geniş yapraklı ve karışık ormanlarla kaplıdır.⁵⁶ Dolayısıyla Türk coğrafyasında ekolojik bölgelerin %45'inin ormanlık olduğu anlaşılmaktadır. Orman ise türlü büyüklükte ve çeşitli özellikteki ağaçların yan yana bulunduğu bitki örtüsüdür. Orman ağaçları, ağaç-altı bitkileri, toprağı, aradaki boşlukları, otlukları, içindeki hayvanlarıyla bir bütündür. Tayga ise Sibiryaya'da çok geniş yer tutan ve çam, köknar, melez çamı gibi iğne yapraklı ağaçları kendinde toplamış bulunan ormanlardır. Burada huş, kızılbaş, söğüt gibi

⁵⁴ *Jiu Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 5343-5348; *Xin Tang Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 6139-6150; *Tong Dian*, Beijing 2003, s. 5490.

⁵⁵ Bkz. S.İ. Rudenko, *Dağlık Altay Buluntuları ve İskitler*, Çev. A. İsina, İstanbul, Tarihsiz.

⁵⁶ Orhan Sevgi, "Orman(-lar), Ormanlık Alan ve Orman Alanı Terimleri: Kullanım Sorunları ve Önerileri", *Avrasya Terim Dergisi*, 1/1, 2013, s. 59-73.

yapraklı ağaçlar da vardır. Ağaçlar enleme bağı olarak kuzeyde kısa, güneyde uzundur. Taygalar geçirimsiz toprakların çok yer tuttuğu bataklık yerlerdir.

Eski Türklerin ormanda yaşayan kesimlerinin yayıldıkları saha esasen Sibiry'a'dadır. Buradaki orman kuşağı Uralların doğusundan itibaren dört kısımdadır: Batı Sibiry'a Düzlekleri; Yenisey Irmağı'ndan Lena Irmağı'nın geniş havzasına kadar uzanan Orta Sibiry'a Yaylaları; Lena'nın güney ve güneydoğusundaki dağ silsileleri; Pasifik'ten başlayıp Amur-Ussuri havzalarına giden düzlükler. Bu ormanlı sahada ocak ayı sıcaklık ortalaması kuzeyde Yakutistan'ın başkenti Yakut'da -40 ve güneyde Baykal'ın doğusundaki Çita'da -14'dür. Yazların kısa sürdüğü bölgede Temmuz ayında ise ortalama sıcaklık +18,5'tir. Ormanlarda yağışların az olmasına karşılık buharlaşma oranının düşüklüğü sebebiyle nem oranı yüksektir. Orman sahasında ve tundrada hava çok soğuk olduğundan taygaların büyük bir bölümünde toprak donmuş hâledir.

Güney Sibiry'a, Yenisey Irmağı'nın kaynakları, Baykal Gölü'nün güneyi ve doğusu, Doğu ve Kuzeydoğu Sibiry'a havalisinde yayılan ve tarih kayıtlarında türlü adlarla anılan Türklerin bir kısmı hayatlarını ormanın sunduğu imkânlarla göre şekillendirmişlerdir. Bu bölgede Hakasya arazisinin %65'i tayga ormanları ile kaplı olup buranın dağlık bölgeleri iğne yapraklı ağaçlardan müteşekkil kesif ormanlarla kaplıdır. Altay Kray'da hâkim bitki örtüsü dağlık alanlarda tayga ormanlarıdır. Dağlık Altay'da ormanlar bölgenin %25'ini kaplamaktadır. Baykal Gölü'nün güneyindeki Buryaty'a'da karasal iklime bağı olarak bozkır iklimi görülse de dağlık olan bölgenin %83'ünden fazlası ormanlıktır. Tuva topraklarının mühim bir kısmı ormandır. Baykal'ın doğusunda hâkim bitki örtüsü taygadır. Bölgede dağlar ormanlarla kaplı olup, orman varlığı bölgelere göre %67 ila %85 oranları arasında değişmektedir. Kemerovo bölgesinin dağlık kısımları genellikle ormanlarla kaplıdır. Kuzeye doğru otların boyu kısalmakta bitki örtüsü tundraya dönmektedir. Şor Dağları ve Kondom Irmağı havzasında Sibiry'a ıhlamur koruları mevcuttur. İrtiş ve Ob Irmakları arasında yer alan ve bitki örtüsü bozkır ile tayga olan bugünkü Novosibirsk bölgesinin kuzey kısmında ormanlık alanlar ve bataklıklar bulunmaktadır. Yüksek kısımlarda tayga ormanları bulunmaktadır. Bölge topraklarının %20'si tayga ormanlarıyla kaplıdır. Batı Sibiry'a'nın güney doğusundaki Tom bölgesinin büyük bir kısmı tayga ormanları ile kaplı olup, arazinin %63'lük bir kısmı ormanlıktır. Yakutistan'da taygalar arazinin %80'ini kaplamaktadır.⁵⁷

Ormanda yaşayan Türkler arasında en önemli geçim kaynaklarından birisi balıkçılıktı. En çok göllerde sazan, küçük balıklar ve ırmaklarda ise beyaz somon, mersin balığı gibi balıklar hem yazın hem de yüzey buzunu delmek suretiyle kışın avlanmaktaydı. Avlanma at kılından ıgırp ağı ve küçük ağlarla yapılmaktaydı.

Bölge Türkleri en eski devirlerden beri avlanarak hayatlarını sürdürmekteydiler. Avlanma hem et hem de kürk içindi. Geyik, sığın, tavşan, ren geyiği, sincap, gelincik, tilki, ayı, kakım, porsuk yanında ördek, keklik, fındık tavuğu gibi hayvanlar da avlanmaktaydı. Esasında VII. yüzyıl Türkçesindeki şekliyle

⁵⁷ İlyas Topsakal - Leysen Şahin - Kürşat Yıldırım - Mustafa Tanrıverdi - Elvin Yıldırım, *Rusya'daki Türkler*, İstanbul 2015, s. 366, 377-378, 389-390, 410-411.

“keyik” veya “kiyik” adı, geyik, ceylan, sığın, dağ keçisi gibi yabancı av hayvanlarına verilen genel bir addi. Yine avda ok ve yay dışında sincap, kuş gibi hayvanları ele geçirmek için köpek de kullanılırdı.⁵⁸

Türkler orman şartları içerisinde tüm kaynaklardan istifade etme yoluna gitmişlerdi. Hayvan bakma ve otlatma imkânları olmayan insanlar av eti, balık, meyve-sebze ve bitki kökleri ile besleniyorlardı. Halk yazları taze balığı haşlayarak veya sivri uçlu dallara veya demirlere takıp pişirerek (bilhassa sazan ve küçük balıkları) veya bir tavada kızartarak (iç organları almadan pulları temizleyerek) yemektedir. Tutulan balığın çoğu kışın yenmek üzere ağaç kabuklarıyla altı ve üstü örtülen yer altı depolarına konulurdu. Kıymetli balıklar, bilhassa çığa, beyaz somon ve diğer beyaz balıklar çiğ yenilmekteydi. Evlere evcil hayvan eti nadiren girerdi ve bunlar arasında en değerlisi ise at etiydi, yine sığır eti de yenirdi. Bununla beraber esasen av eti tüketilirdi. Et genelde haşlanır, bazen de ağaç şişlere takılıp kızartılırdı. Yağ çok kıymetliydi. Sığır eti kışın tüketilmek üzere dondurulurdu. Yaban mersini, kuş üzümü gibi meyveler, zambak gibi bitkilerin kökleri ve yine yaban soğanı, bayır turpu, kuzu kulağı gibi sebzeler de toplanıp yenilirdi.⁵⁹ Bugün hâlâ Moğolistan’ın kuzeyindeki taygalarda yaşayan Duha Türklerinde, Nisan ve Kasım ayları arasında elde edilen ren geyiği sütü, sütlü çay hazırlamada ve peynir ile kaymak üretiminde kullanılmaktadır. Sonradan kültüre dâhil olduğu anlaşılan çeşitli hamurlu yemekler dışında halk çoğunlukla av etinden çorba içmekte, etin bol olduğu kış mevsimlerinde eti şişe geçirip kebab etmektedirler. Ormandan yaban mersini, kuş üzümü, zambak soğanı, yaban sarımsağı, fıstık çamının kozalaklarından çıkarılan çam fıstığı toplamaktadırlar. Erkekler ok-yay ve boru gibi silahlarla avlanmaktadırlar. Kadınlar ren geyiği derisini tabaklayıp yer örtüsü, çizme, çanta gibi eşyalar yapmaktadırlar.⁶⁰

Ormanlık sahada Türkler ırmakların kıyısında ve vadilerde dağınık küçük topluluklar hâlinde yaşıyorlardı. Çadır şeklindeki evler ağaçtan inşa edilirdi. Yine kütüklerden yapılmış dört, altı ve sekiz köşeli evler vardı. Böylece evler esasen üç tipti: Koni çadır şeklinde, huş ağacı kabuğuyla kaplı, iskeleti ince sıriktan evler; çatısı ince çubuklarla örülmüş kubbe şeklinde, ağaç iskeletli, etrafı yine huş ağacı kabukları ve keçelerle kaplı evler; kütüklerin yatay olarak üst üste yığılması ve çatının yine ince sıriklarla örülüp boşlukların ağaç kabukları ve keçelerle kapatılması suretiyle yapılan evler. Yoksul olan halk esasen sırikların çatılması ve etrafının ağaç kabuklarıyla kapatılmasıyla yapılan koni şeklinde evlerde yaşıyorlardı.

Bugün eski adetlerini hâlâ devam ettiren ve Ren geyiği hayvancılığı, avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Duhalar, koni şeklinde çadırlarda yaşamaktadırlar ki bu meskenler bütün eski taygalarda ortaktır. Çadırın dışı huş ağacı kabuğu

⁵⁸ Bkz. Vedat Beşkardeş - Y. Burak Uslu - Burçin Uslu, “Geyik İle İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler”, *Avrasya Terim Dergisi*, II/1, 2014, s. 17-24.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgiler için bkz. *The Peoples of Siberia*, Ed. M.G. Levin - L.P. Potapov, Chicago and London 1964.

⁶⁰ E. Ragagnin, “Moğolistan Duhaları “Kayıp Olmayan” Türkofon Bir Halk”, *Tehikedeki Diller Dergisi*, Kış 2012, s. 90-91.

veren geyiği derisi ile kaplanmaktadır. Çadırların kapısı güneydoğuya bakmaktadır. Çadırın ortasında ocak, sağda çeşitli eşyaların olduğu kısım vardır. Çadırın kapısının hemen karşısında şeref köşesinde ailenin koruyucu ruhlarını temsil eden kutsal bir nesne bulunmaktadır.⁶¹

Ormanlık sahalarda yaşayan Türkler arasında meskenin ağaç malzemeden inşa edilmesi sebebiyle marangozluk gelişmişti. Ağaç işlemeciliği, bilhassa huş kabuğundan eşya yapma çok yaygındı. Ağacı işlemek için balta, kama, biz gibi aletler kullanılmaktaydı. Orman Türkleri arasında kölelik çok azdı ve feodal sistem hemen hemen yok gibiydi. Ormanlar, otlaklar, balık kaynakları ortak olarak kullanılıyordu. Bununla beraber bazı otlakların ve balık tutulan yerlerin Rus işgalinin başladığı XVII. yüzyılda varlıklı kesimin elinde olduğu söylenmektedir. Taygalarda at yerine yazları piyade ve kışları kayakla ulaşım sağlanırdı. Yük taşımak için iki tekerlekli at arabası kullanılırdı. Karlı zeminde muhtemelen çeşitli hayvanların çektiği kızak kullanılmaktaydı. Kışları toprak donduğu için ulaşım nispeten kolaydı, yazları ise toprağın çözülmesi ve yüksek nem oranıyla çamurlaşan zemin ulaşımı zorlaştırıyordu. Ormanda yaşayan Türkler soğuktan koruyacak şekilde yapılmış, taş, çalı, dikene karşı dayanıklı elbiseler giyorlardı. Orman gibi ağaç ve çalı engellerinin olduğu bir mekâna uygun kıyafetler ve başlıklar yine ormandan avlanan hayvanların derilerinden, kürklerinden ve kuşların tüylerinden yapılıyordu. Meskenler içinde dolaşimsız hava, kir, kalabalık ile beraber toprak zemin ve meskenin hemen etrafındaki hayvan atıkları sebebiyle sağlıksız bir ortam vardı. Kışları insanlar nadiren yıkanırldı ve giysi yıkanmazdı. Deri temizliğinin sağlanamaması sebebiyle deri hastalıkları, uyuz, saçkıran gibi hastalıklar yaygındı. Göz hastalıklarına kapılanlar çoktu ve bilhassa yaşlılarda kör olanlar vardı. Bataklik ve nemli yerlerde cüzam görülürdü. Yine verem çok yaygındı. Taygalardaki yüksek nem oranı sebebiyle türlü rahatsızlıklar meydana geliyordu.⁶²

Ticaret insanların çok dâhil oldukları bir iş değildi. Bununla beraber çeşitli ağaçların ve bazı madenlerin işlenmesiyle üretilen eşyaları, şehirlilerin ve bozkırlıların ihtiyaç duyduğu ağaç ürünleri, kürk gibi değerli malları değiş tokuş yapan insanlar, ihtiyaç duydukları ürünleri elde edilebiliyorlardı. Bilhassa kürk ticaretinin yaygın olması sebebiyle bazı müverrihler, Güney Sibirya taygalarından ilerleyen yol için “*Kürk Yolu*” tabirini kullanmaktadırlar.

Sonuç

Eski Türk kültürü ve medeniyeti, yaşanan mekanlara göre farklılık gösterebilir. Bu bakımdan sonuç kısmında konuyu biraz daha anlaşılır kılmak üzere bazı tasnifler yapmak istiyorum.

1) Mesken bakımından şehirdeki Türk kerpiç veya tuğla evde; bozkırdaki Türk keçe çadırda; ormandaki Türk ise ağaç evde veya çatılmış ağaçlara kaplanan deri ve huş ağacı kabuğundan evde yaşardı. Yerleşikler etrafı surlarla çevrili yerlerde, çiftçiler su kaynakları kenarlarındaki nispeten korunaklı evlerde; ko-

⁶¹ Ragagnin, *a.g.e.*, s. 90.

⁶² Ayrıntılar için bkz. *The Peoples of Siberia*.

nar-göçerler yılda birkaç kez hareket etmek üzere bozkırlardaki yaylaklarda ve kışları sabit bir kışlakta; ormandakiler yarı konar-göçer bir şekilde yaşarlardı.

2) Giyim-kuşam bakımından şehirdeki Türk tezgahlarda, atölyelerde dokunan türlü ve renkli kumaşlardan, sıcak meskenlerde rahatça oturulabilecek yumuşak dokumalardan giysiler; bozkırdaki Türk şiddetli soğuklara ve sürekli hareketliliğe, atın üzerinde oturmaya uygun koyun yününden sert keçe ve koyun gibi hayvanların derisinden giysiler; ormandaki Türk orman şartlarına, nemli ortamlara, dallar ve çahırlar arasında rahatça ilerlemeye uygun ve genelde geyik, samur gibi orman hayvanlarının derisi, kürkü, tüylerinden giysi giyerdi. Keçe bozkırlı için vazgeçilmezken, koyun yünü üretme imkanları çok az olduğundan şehirdeki, köydeki, ormandaki Türk için o derece temel bir ürün değildi.

3) Hayvancılık bakımından bakıldığında şehirdeki Türkler ve çiftçi Türklerin besledikleri hayvan sınırlıydı. Belki kümes hayvanlarına ve kapalı ahırlarda bakılabilecek az sayıda hayvana bakarlardı. Bozkırdaki Türk'ün tüm varlığı beslediği hayvanlar ve bilhassa kalabalık koyun sürüleri, at yıkları idi. Ormandaki Türk ormana uygun geyik ile yarı orman-yarı bozkır sahalarda çok fazla olmamak üzere sığır, koyun gibi hayvanlar beslerlerdi. Bozkırlı Türk için sürülere her an dalabilecek kurt, korkulan ve saygı duyulan bir hayvan iken diğer iki mekandaki Türkler için kurdun aynı ölçüde yer edindiğini söylemek zordur. Hakasya'nın yarı orman-yarı bozkır sahasındaki eski Kırgızlar için kurdun değil sığırın önemli olması belki de bu yüzdendir. Bugün dahi oralarda sığır yaygınlıkla beslenir, Moğol bozkırlarındaki koyun sürüleri orada görülmez.

4) Meslek bakımından ele alındığında şehirdeki Türk, hayatını idame ettirmek üzere şehre has meslekler yapabiliyordu, tezgahlarda-atölyelerde çalışabiliyordu. Üstelik meslek eğitimi şehirlerde gelişmişti, usta-çırak ilişkisinin istikrarlı bir şekilde yürütülebileceği bir "durağanlık" vardı. Şehrin etrafındaki çiftçiler, bağcılar tarım ve bağcılık yaparlardı. Bozkırlı Türk'ün hayvan dışında üretim aracı çok azdı. Bazı bölgelerde sınırlı tarım imkanlarına sahipti. Madencilik ise bozkırlı Türklerin en eski mesleklerinden biriydi. Bozkırlı Türkler tarihin çok erken devirlerinde yeryüzünden topladıkları ve yeryüzüne yakın seviyedeki cevherlerden çıkardıkları madenleri oldukça ustalıklı işlerlerdi. Hayvandan elde ettiği et, süt, deri, yünü sınırlı imkânlarla işlerdi. Ormandaki Türk ağacı işlemeyi iyi bilirdi, yine geyik, samur, sincap gibi orman hayvanlarının derisini ve kürkünü değerlendirirdi. Balıkçılık ormandakilerde diğer iki gruba nazaran çok gelişmişti, yazın ve kışın av yaparlardı.

5) At şehirdeki Türk'ün hayatında çok yer edinmezdi, sınırlı mesafelerde ulaşım ve arabaya koşmak üzere istifade edilirdi. Bozkırdaki Türk için atsız bir hayat mümkün değildi. Kesif ormanlardaki Türk'ün ise at ile pek işi olmazdı, taygalarda yazları yaya yürünür, kışları çok olmamakla birlikte atlı kızıklar ve yine at arabası da kullanılırdı. At ve koyun bozkırlı için günlük hayatın merkezindeyken, ormandakiler için geyik, yabani keçi, samur, sincap gibi hayvanlar önemliydi.

6) Beslenme bakımından; şehirdeki Türk çok çeşitli gıdaları ve baharatları kullanırdı, yemeklerde geniş tarlaların mahsulü undan hamur katkısı çoktu,

bostan ve bağlardan edilen ürünlerle yemek çeşitlendirilirdi. Şehrin etrafındaki bağlardan çok çeşitli meyveler sofralarda olurdu. Bozkırdaki Türk genelde et yerdı. İlkbahardan yaza doğru zamanda kurut, kaymak gibi tok tutan ve enerji veren yiyeceklere ağırlık verilir, ev ekonomisi bakımından kıştan yeni çıktığından zayıflamış olan hayvanlar pek kesilmezdi. Onun dışında tahıl ürünlerine ulaşım çok sınırlı olduğundan yemeklerde hamur pek kullanılmazdı. Bağcılık, bostancılık olmadığından sebze ve meyve çok azdı. Üstelik balıkçılık da çok gelişmemişti. Bugün hâlâ bozkırlılar balığı çok yemezler, balıkçılık kültürü de gelişmemiştir. Bozkırdakilere nazaran ormandaki Türk'ün ete ulaşması kolay değildi. Beslenen geyik, avlanan orman hayvanları ile kuşlar ile et ihtiyacı karşılanırdı. Nadiren de at eti yenirdi. Kırmızı et kaynakları çok azdı. Orman sularındaki balık önemli bir besin kaynağıydı. Bunlar çeşitli şekillerde işlenir, kışık olarak saklanırdı. Orman bitkileri, meyveleri, bitki kökleri çok yenirdi. Bozkırlılar yemeklerini genelde haşlama usulüyle yaparlarken ve eti genelde kazanlarda haşlayarak yerken, şehir ve köylerdeki bu bunun yanında yemeği, ekmeği vb. tandırda, fırında pişirirler, eti kebab ederler, buğlama gibi usullere de başvururlardı. Ormandakiler balığı şişe takıp kebab etme, haşlama, kızartma gibi usulleri bilirler ve balıkları çiğ olarak da tüketirlerdi.

7) İçki bakımından; bozkırdaki Türk, kısraktan sağdığı sütte kımız yapardı, bunun en eski Türk içkisi olduğu bilinmektedir. Bunun tazesinde alkol yok iken biraz bekletilmişinde düşük miktarda alkol meydana gelmektedir. Bunun dışında normal sütün çeşitli usullerle yapıldığı içkiler de vardı. Şehir ve köylerde ise arpa, buğday, pirinç gibi tahıl esaslı içkiler, bağcılık ürünü şaraplar içilirdi. Turfan'da bugün hâlâ Buyluk adlı bir yer vardır, "buy" ("üzüm")'dan gelmez; bu ise eski Türkçe "bor" ("şarap") sözündendir. Ormandakiler ise tarla, bağ sahibi olmadıklarından, at sürüleri beslemediklerinden zikredilen içkileri pek bilmezlerdi. Yine de normal sütü işleyerek elde edilen veya baldan yapılan çeşitli içkileri içerlerdi. Bugün ormancı Başkırtlar baldan, Dağlık Altaylılar sütte içki yapmaktadırlar.

8) Huy bakımından şehirdeki Türk'ün daha uysal, şehir hayatının gerektirdiği uyuma alışık olduğu söylenebilirdi. Kapalı mekanlarda, surların içindeki dar ve karanlık sokaklarda insanlar çok özgür ruhlu değillerdi. Bozkırdaki Türk ise uçsuz bucaksız bozkırlarda rahatça atını koşturuyordu. Rahatça başını alıp gitme, uzaklara göçme, hür olabileceği yerlerde bulunma imkânı onu özgür ruhlu kılıyordu. Yine bozkırlının maruz kaldığı sert şartlar onu sert mizaçlı yapıyordu. Türk "atna atlandı mı atasını tanımaz"dı. Ormandaki Türk orman derinliklerinde çoğu kez dış etkilerden uzak kendi dünyasında, dar alanında hürdü. Ormandaki Türk'ün orman uyumu içinde yer bulduğu söylenebilir. Sibiryada ormanlarındaki Türklerin uyuma önem veren insanlar olduklarını müşahade etmiştim.

9) Kimlik bakımından; şehirdeki Türkler kendilerini genelde şehir kimliğiyle ifade ederdi. Mesela Uygurlarda yakın zamanlara kadar insanlar kendilerine Uygur demezlerdi veya boylarını zikretmezlerdi, "Kuçalıyım", "Kaşgarlıyım" vb. derlerdi. Gerçekten de Çin ana kaynakları eski Türkistan şehirlerindeki

ahalinin etnik yapısından bahsetmezdi, onları “*Kuçalılar*”, “*Kaşgarlılar*” vb. diye kaydedirdi. Feodal şehir yapılarında kimliğe şekil veren şehir idi, insanlar yerleşiklikle beraber çoğu kez boy sisteminden çıkardı. Buna karşılık bozkırdaki Türk, kimliğini boyuyla ifade ederdi, boyun ortak hareketine göre yaşar, göçerdi, mesela evlenmelerde boy önemliydi, bu husus bugün boy yapısını koruyan Türklere hâlâ önemlidir. Konar-göçer Türklere uzak coğrafyalara gitmeler de boy kimliklerini yanlarında götürürlerdi, başka bir kültür ve toplum içinde erimedikçe bu boy adıyla bilinirlerdi. Ormandaki Türklere ise çok uzun yüzyıllar koruyabildiği, kapalı coğrafya ve kesif ormanlar sayesinde dış tesirlere nispeten kapalı boy kimliğine sahipti. Bu yüzdendir ki adları yüzyıllardır kaynaklarda görülen Teleüt, Telengit gibi boylar bugün hâlâ bu adla varlıklarını devam ettirmektedirler.

10) Siyasi teşkilat bakımından farklılıklar vardır. Şehirdeki Türklere genelde küçük küçük feodal şehir yapılarında yaşarlardı. Bunlar esasen şehir devletiydi. Genelde iç işlerinde bağımsız, dışta ise kendisinden daha güçlü yerleşik bir devlete veya bir bozkır devletine bağlıydılar. Ticaret yolları üzerinde bulunan bu Türkistan şehir devletlerinin büyük savaşlara, devletler arası çatışmalara girmeleri çok yaygın görülüyordu, çünkü esas olan işleyen ticaretin devam ettirilmesi, yolların açık tutulmasıydı, zira şehir halkının hayatı işleyen ticarete bağlıydı. Ticaret yollarının rotasının değişmesi sebebiyle her bakımdan sönen şehirler az değildi. Şehir devletlerinin etrafa yayılma, geniş alanlara hükmetme politikası çok nadirdi. Bozkırdaki Türklere ise, bozkırda sağladığı boy ittifakları ve bunun neticesinde konar-göçer atlı savaşçılardan oluşturdukları devasa ordularıyla çok geniş topraklara hükmetme temayülündeydiler. Bozkırlı Türklere ilk hedefi ise şehirler olmuştur, çünkü şehirlere hükmedildiğinde ihtiyaç duyulan mallar haraç ve vergi olarak alınacak, ticaret yolları üzerinde dönen ticaretten vergi toplanacak, gerektiğinde siyasi gücünü pekiştirmek için belli malların satışına yol verilecek veya bu engellenecekti; bu durum bilhassa ipek, demir, at, deri, silah gibi mallarda görülüyordu. Bozkırda kurulan siyasi hâkimiyet ticareti daima tek bir çatı altında toplamak istemişti. Bozkırdaki devlet, gücünü devam ettirebilmek için kendisine alternatif olabilecek tüm boyları etkisizleştirme ve kendisine katma peşinde olurdu. Hayat tarzı sebebiyle edindiği yüksek savaşma kabiliyeti edinen bozkır Türklere, bu bakımdan tarih boyunca hem şehirdeki hem de ormandaki Türklere hükmetmişlerdi. Ormandaki Türklere genelde kendi dar alanındaki sahalara hükmederlerdi, bozkıra ve şehirlere inerek hâkimiyet kurmaları pek görülmemişti, ormandan çıkıp geniş sahalara hükmeden büyük bir devlet olmamıştı. Belki Kırgızlar bunda bir istisna olabilirdi ama onlar da Uygur Kağanlığı'nı yıktıkları devirlerde artık bozkırlı idiler. Yine bozkırdaki hâkimiyet mücadelelerini kaybedenler, kaçaklar vb. için kuzeydeki ormanlar bir sığınma yeriydi.

11) Sosyal ve ekonomik yapı bakımından, şehirli Türklere genelde feodal toplum yapısı içinde yaşıyorlardı. Yerleşik şehir hayatında üretici güçlerin köle sahibi oldukları söylenebilir. Şehirli Türklere sınıflı bir toplum yapısı,

ekonomi temelli çeşitli sınıflar bulunabileceği gibi bilhassa Budacı şehirlerde din adamlarından oluşan ruhban sınıfı vardı. Bozkırlı Türklerde ise sınıflaşma değil ama sıralaşma söz konusuydu, üstelik kölelik kurumu da yoktu, çünkü en başta buna uygun bir üretim süreci yoktu. Din adamlarından oluşan bir ruhban sınıfına da hiçbir kaynaktan tesadüf edilmemektedir. Orman Türkleri arasında kölelik çok azdı ve feodal sistem hemen hemen yok gibiydi. Ormanlar, otlaklar, balık kaynakları ortak olarak kullanılıyordu. Bozkırda ekonomik faaliyet hayvancılık, ormanda ormancılık ile avcılık-balıkçılık ve şehir ve köylerde ise ticaret, zanaat ve tarım üzerinedir. Yerleşiklik bakımından şehirdeki veya köydeki Türk yerleşikti, çok sıcaklarda kısa süreliğine çıkılan bahçeler, vakit geçirilen bağlar bulunurdu ancak kimse dükkanını, tarlasını, tezgahını uzun süre terk edemezdi. Bozkırdaki Türk konar-göçerdi, yılın belli dönemlerinde hayvanlarını suyun ve otun bol olduğu yerlere götürmek zorundaydılar. Ormandaki Türkler çoğunlukla yerleşik veya yarı yerleşik-yarı konar-göçer olsalar da ormandaki geyikçiler bozkırlılar gibi hayvanlarını sürekli hareket ettirmek zorundaydılar.

12) Sanat bakımından; şehirdeki Türk yerleşikliğe uygun dini motiflerin ağırlıklı olduğu bir sanat anlayışına sahipti; bilhassa erken Türk şehirlerindeki resim, heykel, mimari eserler vb. Budacılığın yoğun tesirindeydi ve hattâ bazen doğrudan Budacı bir sanat dairesi içindeydi. Bozkırdaki Türkler bozkır hayvanları etrafında şekillenen bir sanat anlayışına sahipti. Mesela “*hayvan üslubu*” denen anlayışta işlemlerde, kabartmalarda vahşi hayvan mücadeleleri görülüyordu. Yine bozkır sanatı oldukça gerçekçi öğeler barındırmaktaydı. Ormanda da orman hayvanları etrafında şekillenen ancak daha mistik, efsanevi varlıkların da dahil olduğu bir sanat anlayışı söz konusuydu.

13) Din bakımından; şehirdeki Türkler yerleşikliğe uygun Budacılık gibi dinlere inanırlardı. Bu şehirlerdeki eski Türk hayatında yoğun bir dindarlığı bulunduğu seyyahların kayıtlarından öğrenilmektedir. Bozkırdaki Türkler yer ile gök arasında engin otlaklara ve konar-göçerliğe uygun dinlerine inanırlardı. Buna çeşitli adlar verilmektedir. Bununla birlikte şehirlerdeki Türklerde olduğu gibi taassup ve koyu dindarlık söz konusu değildi. Ormandaki Türkler ise daha mistik ve orman derinliklerindeki ruhlarla çok haşır neşir dine inanırdı. Onların inançlarında Türklerin çok eski, mitolojik dönemlerinden kalma bazı unsurlar muhafaza edilmiştir.

14) Dünya görüşü bakımından; şehirdeki Türk dar alanlarda durağan bir hayata, teorik düşünceye kadar zamana, yavaş yavaş örebileceği bir tefekküre sahiptir. Yazılı kültüre, edebi kültürünü koruyabileceği, geliştirebileceği, aktarabileceği bir düzeni oluşturmuştur. Bozkırdaki Türk uçsuz bucaksız bozkırlarda dinamik bir hayata, teorik değil pratik düşünceye, yazılı değil sözlü kültüre sahiptir. Kesif orman derinliklerindeki Türk yarı dinamik yarı durağan idi. Bilhassa dış etkilere nispeten kapalı ormancı Türklerin, kendilerine oluşturdukları dar dünyada mitolojik öğelerle süslü bir düşünce geliştirmişlerdi. Belki de bu yüzden ki büyü, sihir gibi işlerle uğraşan Şamanlar orman Türkleri arasında nispeten çok ve yaygın görülür.

Kaynaklar

BARTHOLD, V.V.: *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

BECKWITH, Christopher I.: *İpek Yolu İmparatorlukları*, Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara 2011.

BEŞKARDEŞ, Vedat - USLU, Y. Burak - USLU, Burçin: “Geyik İle İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşünceler”, *Avrasya Terim Dergisi*, II/1, 2014.

BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan: *Genel Sosyoloji*, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.

BUCHNER, V.F.: “Şehir”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, Eskişehir 2001.

DANILOV, S.V.: *Goroda v Koçevih Obşçestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude 2004.

ERGUN, Pervin: “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Millî Folklor*, 87, 2010.

_____ : *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara 2004.

ESİN, Emel: “Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Türk Hakan Şehri)”, *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/10-11, 1968.

GELAH, T.F.: “K Voprosu İzüçeniya Krepostnih Sten Feodalnogo Goroda Sredney Azii”, *Uçeniye Zapiski*, Vıp. 10, Buhara 1961.

GÖMEÇ, Saadettin: *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara 2003. *Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

Istoriya Narodov Uzbekistana, Ed. S.P. Tolstov - V.Y. Zohidov, Taşkent 1950.

İBN HALDUN: *Mukaddime*, C. I, Çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul 1989.

_____ : *Mukaddime*, C. II, Çev. Z. Kadiri Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul 1996.

İNAN, Abdülkadir: *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara 1998.

İNANDIK, Hâmit: *Bitkiler Coğrafyası*, İstanbul 1969.

İstoriya Sibiri, C. I, Komisyon, Leningrad 1968.

İZBIRAK, Reşat: *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992.

Jiu Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

KAFESOĞLU, İbrahim: “Türk Devleti”, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul 2014.

_____ : *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 2015.

_____ : *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, Ötüken Yay., İstanbul 2014.

KÂŞGARLI MAHMUD: *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I, Çev. B. Atalay, Ankara 2006.

KHAZANOV, A.M.: *Nomads and the Outside World*, Eng. Trans. J. Crookenden, London 1984.

KIZLASOV, İ.L.: “Arheologičeskaya Kritika Altayskoy Gipotezi”, *Aktualniye Problemi Arheologii Urala i Povoljya*, Samara 2008.

KIZLASOV, L.R.: *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, Moskva 2006.

KLYASHTORNY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004.

KRADER, L.: *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*, The Hague 1963.

LİGETİ, Louis: *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998.

MARDİN, Ş.: "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. M. Türköne, İletişim Yay., İstanbul 2004.

MUKADDEŞİ: *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsım)*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2015.

Narodı Sibiri, Komisyon, Moskva-Leningrad 1965.

NARŞAHİ: *Tarih-i Buhârâ*, Farsçadan Trc.: Erkan Göksu, Ankara 2013.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. II, Ankara 2010.

RAGAGNIN, E.: "Moğolistan Duhaları "Kayıp Olmayan" Türkofon Bir Halk", *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Kış 2012.

RASSADIN, İ.V.: *Hozyaystvo, Bit i Kultura Tofalarov*, Ula-Ude 2005.

RUDENKO, S.İ.: *Dağlık Altay Buluntuları ve İskitler*, Çev. Almagül İsina, İstanbul, Tarihsiz.

SEME NOV, G.L.: *Sogdiyskaya Fortifikatsiya V-VIII Vekov*, Sankt-Petersburg 1996.

SEVGİ, Orhan: "Orman(-lar), Ormanlık Alan ve Orman Alanı Terimleri: Kullanım Sorunları ve Önerileri", *Aurasya Terim Dergisi*, I/1, 2013.

SEVGİ, Orhan - YILMAZ, O. Yalçın - TECİMEN, H. Barış - OKAN, Taner: "Türklerde Toprak Bilgisinin Kökenleri", *Acta Turcica*, ("Kültürümüzde Toprak"), Ed. Emine Gürsoy Naskali - Hilal Oytun Altun, Yıl: IV, Sayı: 1, Ocak 2012.

SINOR, Denis: "İç Asya Kavramı", Çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, Ed. D. Sinor, İstanbul 2000.

SOYSAL, M. Orhan: *Eski Türk Edebiyatı Metinleri*, M.E.B. Yay., Ankara 2002.

SÜMER, Faruk: "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *AÜ. DTCF Dergisi*, XVII/3-4, 1960.

_____ : *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1994.

TAAFFE, R.N.: "Coğrafi Ortam", Çev. M. Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, Ed. D. Sinor, İstanbul 2003.

The Peoples of Siberia, Ed. M.G. Levin - L.P. Potapov, Chicago and London 1964.

Tong Dian, Zhonghua Shuju, Beijing 2003.

TOPSAKAL, İlyas - ŞAHİN, Leysen - YILDIRIM, Kürşat - TANRIVERDİ, Mustafa - YILDIRIM, Elvin: *Rusya'daki Türkler*, İstanbul 2015.

TÜRKDOĞAN, Orhan: "Türk Toplumunda Sanayinin Gelişimi", *Milli Eğitim ve Kültür*, 6, 1981.

Tyurkskiye Narodı Sibiri, Ed. D.A. Funk - N.A. Tomilov, Moskva 2006.

VÁSARY, I.: *Eski İç Asya Tarihi*, Çev., İ. Doğan, İstanbul 2007.

VLADIMIRTSOV, B.Y.: *Moğolların İctimai Teşkilatı*, Çev. A. İnan, TTK Yay., Ankara 1987.

Xin Tang Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.

YILDIRIM, Kürşat: "Türk Menşeli Çin Âileleri-I", *Türkiyat Mecmuası*, XXV/1, 2015.

_____ : "Türk Menşeli Çin Âileleri-II", *Türkiyat Mecmuası*, XXV/2, 2015.